

MEGJEGYZÉSEK FETTICH NÁNDOR VÁLASZÁHOZ

Fettich N. számos korábbi művében maradó eredményekkel gazdagította a régészetet. Bár a honfoglaláskor történetének alapvető problémáihoz nyúlt a vita tárgyát képező munkájában is, az még sem helyezhető korábbi műveivel egy sorba. Maga a szerző elismeri, hogy vitatott kéziratának adatolása nem ütötte meg az általa kívánatosnak ítélt mértéket. A kézirat benyújtásával kapcsolatban emlegetett sürgető határidő nem tekinthető nyomós érvek: a szerző által kiforratlannak ítélt kézirat benyújtására senkit sem kényszeríthetnek. Bizonyára *Fettich Nándort* sem. Ha pedig a dokumentáció, az adatok kifogás alá esnek, akkor miről vitatkozunk? Sajnos nem leplezhetem meggyőződésem, hogy a vita elvesztette jelentőségét. A céltalan viták ideje lejárt — gondolhatnánk —, de tévedtünk. E meggyőződésem ellenére a hozzászólás csak azzal indokolható, hogy *Fettich N.* a korai magyar történelem sorsdöntő fordulatát érintő véleménye felett nem lehet hallgatással napirendre térni.

1965. márc. 17-én szakértői vélemény érkezett Budapestre. A benne foglaltak szerint a zempléni honfoglalás kori magyar sírban kívül-belül selyem borítású koporsó volt, ezenkívül a sírban gypjú ruha és prém maradványok nyomait is észlelték. *Fettich N.* nem tesz említést arról, hogy nyitrai és zempléni tanulmányútjai idején látta-e a kérdéses leleteket, illetve azok menthetetlen állapot esetén a hiteles ásatási napló tudósította-e őt e nem mindennapi leletekről? A nemzetközi irodalomban nagy jártassággal rendelkező szerző bizonyára tisztában van e leletek tudományos értékével. Következtetések az utólag érkezett szakértői vélemény alapján veszéllyel járnak. A kérdéses közlés tárgyilagos ellenőrzését minden hazai, de nemcsak hazai tudományos fórum elvárta volna. Ennek elmulasztása komoly, esetleg jóvátehetetlen hiba. Komoly hiba, mert az ásató szlovák régész szerint, az enyészetnek ellenállóbb emberi csontváz maradványok alapján, még az eltemetett egyén életkorának megállapítása is elháríthatatlan nehézségekbe ütközött. Tartózkodása tudományos szempontból kifogásoltan. *Fettich N.* viszont nemcsak az eltemetett egyén testalkatának meghatározására, hanem személyének azonosítására is vállalkozott. Megismétlem eredeti álláspontom, de most már elmarasztalásként, hogy következtetései nem állják ki az elfogulatlan tudományos ítéletet. Az elhunyt személyének Álmos vezérrel való azonosítása összefügg *Fettich N.* szófejtési kísérletével. E kísérlet elbírálása a nyelvész hatáskörébe vág. De helyenvalónak tartom a hivatkozást *Bárzi G.* több mint negyedszázada elhangzott figyelmeztetésére a helynév magyarázatok nehézségeit és veszélyeit illetően (Magyar Szófejtő Szótár, Bp. 1941. Tájékoztató.)

A továbbiakban néhány, a szerző elképzeléseivel összefüggő, megjegyzést szeretnék közölni.

Fettich N. szófejtési kísérletének történettudományi vonatkozása is van. Erdély — Erdély fekvésének, valamint az Erdély területéről származó honfoglaláskori leletek mennyiségi és minőségi problémáját illetően nem velem vitatkozok ugyan, de mivel éveket fordítottam az „A” típusú leletek számbavételére, így gondolom állást tudok foglalni e leletek értékelésében. Nem merném azonban azt állítani, hogy gyűjtésem tökéletes, hogy egyetlen adat sem került el figyelmem. A probléma első részéhez a következőket fűzöm. Az eddigi állásponttal

szemben *Fettich N.* Erdélyt (Erdélyt) a zempléni — szabolsi területre helyezi, anélkül azonban, hogy kísérletét a korábbi alapvető irodalommal szembesítené, annak elemző bírálatát nyújtaná. Honfoglaláskori leletek sűrű előfordulása a X. sz.-i Magyar-Fejedelemség északkeleti végén közismert tény. Több kutatónk a szélekre telepített kabarság hagyatékát keresi ezekben a leletekben. Ismereteink jelenlegi színvonalát véve figyelembe, ezt a magyarázatot tudományos szempontból lényegesnek, de nem végleges megoldásnak tartom. Saját, közlésre érett magyarázattal nem rendelkezem. Nem tartom lehetetlennek, hogy nemzedékünk képtelen lesz végleges, megnyugtató magyarázatra. Ha viszont a X. sz.-i magyar leletek magas statisztikai aránya a kérdéses területen abban lenné magyarázattal, hogy ezen az állítólagos Erdélyen a honfoglalók több évi pihenőt tartottak, akkor elháríthatatlanul felmerül a honfoglalók lélekszámának és politikai szervezetének problémája. E viszonylag kis terület népességeltartó lehetősége a X. sz.-i magyarságnak, de még a fejlettebb nyugat-európai népeknek a gazdálkodási színvonalán is igen korlátozott. Vagy *Fettich N.* arra gondol, hogy egyes arab és normann-viking hódításokhoz hasonlóan a honfoglaló magyarok lélekszáma viszonylag csekély, de jól szervezett hadat tett ki, s így vette birtokába a Kárpát-medencét? Ebben esetben viszont szembe kell nézni a népi-nyelvi beolvasás elmaradásának súlyos érvel. Erdély újkeletű területi azonosítása tehát korai történelmünk egészét érinti, s ezt nem lehet hallgatással mellőzni. — Ha fizikusok, s nem történészek lennének, e kísérlet kiváltotta, de tudomásul nem vett láncreakció már jóvátehetetlen következményekkel járt volna; az emberiség szerencséjére nem magfizikai kísérlet folyik a szemünk előtt. — Persze azért a dolog így sem egészen ártalmatlan. Nemcsak saját történelmünkről, hanem annak egyetemes európai összefüggésbe ágyazott fejleményeiről, a középkori Európa sorsába való beleszólásunkról van szó. Kevés, lényegtelen kivételtől eltekintve mindenki számon tartja és tudomásul veszi azt, hogy Európának nekünk kijutott területen nem csupán katonai, hanem valamennyi lényeges vonatkozásban sorsdöntő változások mentek végbe a IX. sz. vége és a X. sz. vége között. E változások előidézte hullámverés nemcsak a Magyar Fejedelemség közvetlen környezetét érintette — a problémának ezt a részét a jelen esetben szinte elhanyagolható nagyságrendűnek tartom. Történelmünk e nagyszabású — de ismét hangsúlyozom, nem ideális és nem idealizálható — korszakát az európai medieviztika neves művelői, mint a belga H. Pirenne vagy a francia M. Bloch a komoly erőmozgások lökéseinek megfelelően értékelték. Az már kérdés, hogy értékelésük mennyiben állja ki a bírálatok próbatételét. Közismertek azok a nemzetközi — s nemcsak európai — történész polémiák, amelyek keresztültüzében áll X. sz.-i történelmünk. Sajnos nem esdálkózunk azon sem, ha nálunk akadnának olyanok is, akik vállrándítással érvelnének: mit ért Bloch, Pirenne vagy bárki más a *mi* történelmünkhöz? Én nem ezek számára írtam e fenti sorokat, mert számukra nem tudok semmi érdekeset közölni.

Az erdélyi honfoglaláskori leletek mennyiségi és minőségi állapotát illetően csak egy párhuzam erejéig érintem — gondolom *Dienes I.* nem neheztel meg azért. Ha az erdélyi leletek *Fettich N.* nyújtotta értékelését

mérvadónak fogadnánk el, akkor ennek az értékelésnek a logikája folytán régészeti adatok alapján az angolszász törzsek angliai invázióját, továbbá kontinentális rokonságuk tényét is a mellékes történelmi jelenségek sorába kell utalnunk.

Fettich N. azt javasolja, hogy Dienes I. és a köztem fennálló ellentétet a honfoglalás kori magyar fémművéség motívumai kialakulásának helyére és idejére nézve nekünk egymás között kellene tisztáznunk. Erre azonban nincs szükség, mert e kérdésben nincs közöttünk ellentét. Véleményem szerint ugyanis honfoglalóink remek díszítő elemei jóval a honfoglalás előtt kerültek a magyar művészeti gondolkodásba. Könyvemben állást foglaltam a növényi díszítő elemek kialakulásának, steppei terjedésének és átalakulásának idejét illetően is. Ebben a vonatkozásban Fettich N. és köztem sincs lényegbevágó nézetkülönbség. Nem tudom hogyan jelenhetett meg nyomtatásban a felfogásommal ellentétes, nekem tulajdonított álláspont. Abban esetleg el lehet marasztalni, hogy jelenleg nem vagyok és valószínűleg még hosszú ideig nem leszek abban a helyzetben, hogy pontosan megjelöljem azt a területet, ahol a kérdéses díszítő elemeket a magyar törzsek magukévá tették. A Szaszanida ihletésű iráni—kaukázusi fémművéséget koraközépkori művészeti gondolkodásunk, kifejező készségünk fontos forrásának tartom, de ismerem a steppei ílés egyéb eredőinek problémáit is, amelyek megoldását meg sem kíséreltem, mert egyrészt ez nem is volt céлом, másrészt pedig, ha ilyen egyébként szép célt állítottam volna is magam elé, attól félek, kutatásaim jelenlegi fázisának összefoglalása és közzététele egyenlő lenne a könnyelműséggel.

Ami pedig e honfoglalás kori művészetünk elhalásának idejét illeti, nem tudom a 955. évhez kötni. Ha Fettich N. arra gondol, hogy a kérdéses díszítő elemek nem csupán esztétikai igényt elégítettek ki, hanem azok egy adott politikai szervezet keretei között élt társadalmi közgondolkodás jelzésrendszerei voltak és ezért a politikai és társadalmi szervezet hanyatlásával annak művészete is az enyészet sorsára jutott, akkor álláspont-

tunk a konkrét évszám kivételével közel áll egymáshoz. De éppen az imént mondottak értelmében én Dienes I. bírált véleményét osztom, aki szerint az ötvösremek az államalapítással egyidőben — feltehetően — a X. sz. végén a XI. sz. hajnalán tüntek el a magyar társadalom életéből. Nem élhetek vissza az Arch. Ért. szerkesztőségének és az olvasónak a türelmével, ezért lemondok álláspontom indokolásáról. Mivel többre most nem futja, a felmerülhető érveket illetően szabad legyen három banális példát említenem. 1. A normann—viking művészet az államalapítás, a kereszténység felvételével kapcsolatos küzdelmek idején a X—XI. sz. fordulójára körülhált el. 2. Az angolszász pogány motívumok viszont szinte akadálytalanul tovább éltek a keresztény művészetben is — igaz viszont, hogy az angolszász Angliában az állam kialakulása megelőzte a kereszténység felvételét, az új hitre térés pedig úgyszólván konfliktusok nélkül ment végbe. Az angolszász térítéseknek nincsenek mártírjai csak okos győztesei. 3. A Kijevi Oroszországban viszont a keresztelő I. Vladimir nagyfejedelem Saulból Pállá változása is jelzi a kereszténység és a pogányság elkeresését a küzdelmet. A pogány kor díszítő motívumainak számos eleme mégis beépül a keresztény művészetbe. Hogy az orosz keresztény művészet mennyire befogadta a pogány motívumokat, arra példa az északorosz (Onyegán túli terület) templomépítészet, amelyik a finnugor őslakosság samanisztikus jelképeit a templomok külső díszítésében a XVIII. sz.-ig alkalmazta. — Az angolszász Anglia és a Kijevi Oroszország esetében a folyamat hasonló eredményével állunk szemben: csak persze azért, a hasonló eredményt szülő okoknak és a folyamat egyes állomásainak lényegbevágó különbségeire is érdemes felfigyelni. — Bonyolult dolog a pogánykori művészet elhalásának vagy továbbélésének problémája. A mi honfoglalás kori díszítő motívumaink sorsának esetében nem tudok meggyőző, adatolt következtetést felmutatni. Azért csatlakozom a Dienes I. által hangoztatott felfogáshoz, mert a jelenség folyamatkénti tanulmányozásának igényét állítja előtérbe.

Bartha Antal

Fettich Nándor válasza hosszabb, mint rövidre fogott hozzászólásom, ezért igazán sajnálom, hogy éppen lényeges észrevételeim nem futotta belőle. Maradjunk tehát a kifogsólt részeknél.

A zempléni halomsír eredetével és korával, valamint a benne és körülötte fekvő hamvasztásos sírokkal kapcsolatban nem találtam egyértelműnek és teljesen világosnak az ásatási leírást és dokumentációt, — ugyanezt észrevételezték László Gyula, Dienes István, Kovrig Ilona és a többi régész hozzászólók is. Pontosabban: a monográfia ásatási beszámolójába beleerőltetett Fettich-féle értelmezések éles ellentétben állottak az ásató V. Budinský—Krička különböző helyeken közzétett előzetes beszámolóival. A Kelet-Szlovákia régészetről írott új monográfiában (Pravek východného Slovenska, Košice 1966) V. Budinský—Krička állásfoglalása egyértelmű: a Zempléni halomsírt hamvasztásos sírok „régibb” császárkoriak (II. sz.), a halomsír korai császárkori, ebbe ásták bele a magyar „načelníkot” (212. és 229. oldalak). — Ezen tehát mitem változtat Fettich „söderkupac” elmélete, valamint a halom és a sír viszonyáról rendületlenül hallgató német nyelvű szövegidezet. — A halomsírok és hamvasztásos sírok viszonya számomra továbbra is homályos, ezen csak a teljes publikáció segíthet.

Annál szembetűnőbb viszont Fettich egyik kedvence elgondolásának hirtelen megváltozása: meglepő és váratlan fordulattal feloldozta legfilmszerűbb motívumát, a temetést végző és később legyilkolt szláv rabszolgákat, — hogy legalább a halmot megmenthesse. A 4. halmot „hamvasztásos sírokból álló temetőn létesítették, tekintet nélkül a sírokra”. A 2. kurgán tetején talált „archaisztikus” „hamvasztásos sír” (—így: egyes számban! —) lenne egyedül egykorú a kurgánnal, míg a többi hamvasztásos sírral — immáron — semmiféle közösséget

nem vállal. Hová lettek a temetést végző, legyilkolt, majd kelto-dák melléklettel elhamvasztott és eltemetett szláv rabszolgák? Most már tényleg „szomorú tor”. Hogy ehhez alább miért kellett még mindig felvonultatnia a kievi IX—X. sz.-i temető „szláv rabszolgáit”, amelyeket ásatóik III—IV. sz.-i csernyahovi síroknak tartanak (s mellékesen jórészt csontvázas temetkezések) azt már nem értem.

Az a bizonyos „megesontosodott nézet, amelyhez (— horribile dictu —) még ma is egyesek makacsul ragaszkodnak” (ti. hogy a síregyüttesek kelteztek a sírt) „kerékkötő” és „beláthatatlan hibák forrása” stb. veti szememre bírálom. Szerencsére ugyanezt saját magán és egy-két tanítványán kívül a világ valamennyi régészének szemére vethetné. E nézet nemcsak „elégé” uralkodó régészettünkben, ez uralkodik. Hosszú és a témát minden ízében megkerülő fejtegetéseire, — ahol különben sem velem, hanem jobbdán Kovrig Ilona Alattyán-monográfiájával vitázik — nincs mit válaszolnom. Példáit saját közel két évtizedes ásatási tapasztalataimból bőségesen szaporíthatnám, de minek?

„Túlzásaim” nem egyebek, mint Fettich Nándor nézeteinek tömör összefoglalásai. Megengedem: nemcsak könyvére, hanem a sajtóban közzétett és közzé tettétek nézeteire is reagáltam, de ugyanezt tették Pais Dezső és Dienes István is. A III. Bélával kapcsolatos nem ide kívánczó megjegyzését meg nem történnék tekintem.

A „régii összehasonlító anyagot” valóban említtem, de nem úgy s nem ott, ahogyan Fettich visszacitálja. Ez a rész a bécsi szablyáról évtizedekkel ezelőtt írott, de meg nem jelent Fettich-monográfiára vonatkozik. Gyanú, hogy a zempléni sírba helyezett szablya kiemelése meglepő elméletére azért volt szükség, hogy ezt a kéziratot be lehessen építeni a monográfiába, alighanem talált, mivel e ponton Fettich mellőzi a választ.

Ez a gyanúm abból táplálkozott, hogy a vonatkozó fejezet áttanulmányozásakor arra lettem figyelmes, hogy legkésőbbi irodalmi hivatkozásai a 30-as évek végéről, illetve a 30-as évek évek fordulójáról származnak. Amennyire három év távlatából vissza tudok emlékezni, azt találtam legfeltűnőbbnek, hogy az 50-es évek végén kiadott zmejszki szabályák irodalmát (addigra már legalább három helyen köztölték őket) akkor nem találtam a kötetben. Különös, hogy ezt a hiányosságot nemcsak én vettem észre, hanem felszólalásomkor a modern szovjet irodalmat jól ismerő jelenlevők közül többen is helyeslőleg megerősítették.

Fettich Nándor, válasza szerint, oldalakon át tárgyalta a szabályát és publikációikat is idézte. Ma ezt nehéz volna kétségbevonni, különösen azt, hogy a szövegben említhette őket. Személyesen azonban még aligha láthatta a szabályakat (a Fettich-monográfiák hosszú sorát áttanulmányozva, bárki meggyőződhet arról, hogy a Szerző az általa személyesen is megvizsgált és leírt leletek esetében nem szokta túlterhelni olvasóit irodalommal, irodalmukra pedig — ismétlem — nem emlékszem, de érdeklődésem nyomán mások sem emlékeznek. Ehhez még a következőket: közismert, hogy a

Fettich Nándor a vitában elhangzott tárgyilagos hozzászólásom minden megjegyzését a valótlanúság, megtévesztés, következetlen és megalapozatlan állítás vádjával illeti, így kénytelen vagyok egyszerű ellenvetés helyett néhány kérdést adatolva is megvilágítani, annál inkább, mivel azok korszerű, történeti szemléletű honfoglalás kori kutatásunk alapkérdéseit is érintik.

1. Az eredeti sírrajzot V. Budinský—Kričkanak a Rozhledyben megjelent közleménye mutatta be, amint ezt hozzászólásomban említettem is. László Gyula, Bóna István és Bartha Antal nem erről, hanem a Fettich által kidolgozott, az ő elméletéhez igazított rekonstrukciós rajzról beszél; semmi ellentmondás nincs tehát nyilatkozataink között. Fettich Barthának adott válaszában maga is megjegyzi, hogy az eredeti sírrajzokat utólag fogja csatolni könyvéhez.

2. A válaszot darabkák említésénél Dr. Chochol óvatos meghatározására is utaltam a zárójelbe tett kérdőjellel, létezésüket viszont nem vontam kétségbe, hiszen magam is „a váll magasságában talált korongok-ról” írok. Mindennek azonban sokkal kisebb jelentősége van, mint Fettich feltüntetni törekszik. A lényeg az, hogy a fej levágás nélkül is elfért a koporsóban, s természetes helyzetét bizonyítják a szokott helyükön fekvő varkocskorongjai is.

3. Örömmre szolgál, hogy a zempléni sírban ugyanaz a jellegzetes övfajta található, amelyet magam állítottam helyre és több dolgozatomban ismertettem. A könyv kéziratából ez nem derült ki, hiszen ezekre nem utalt, de a közölt rekonstrukció alapján — amelyet a Tükör c. hetilap is közölt — nem is tehettem, mivel azon a veretek rendszerének ismeretében a szíjak összekapcsolása elfogadhatatlan. További félreértést okoz az az állítása, hogy a jellegzetes honfoglalás kori öv „elől kétsoros, hátul egysoros”, hiszen elől, a derék bal oldalán csupán 2—4 veret fedheti egymást. Kettős veretsor éppen a test mögött lehet, ha az oldalt lefüggő részt hátracsavarták. Ha a kettős veretsor valóban a koporsó fenekén feküdt, a szíjvég pedig a sírrajzról is kitetszően jobboldalt, úgy ez a jelenség — a felső rétegben előkerült gombokkal s a baloldalt maradt szablyával egyetemben — a tetem megfordításának legbiztosabb cáfolata.

4. A tárgyakat eredetiben valóban nem volt módom tanulmányozni, de a Szőke Bélának azonnal, s utóbb nekem is megküldött igen jó fényképekről azokat alaposan megismerhettem. A kézirat nyilvánvaló tévedéseinek megítéléséhez a tárgyak megtekintésére nem is volt szükség. Határozottan állíthatom, hogy a tárgyak kicserélésének ötletét a sír köré szőtt történeti mese sugallta. Példaként említeném, hogy az „aranydrótból rögtönzött” nyak-, kar- és lábpercek megfelelőit bronzból (köznépi temető; Dormánd—Hanyipusztá: Szabó J.,

személyesen tanulmányozott leletek technikai ismérveit mindenek fölé helyező Fettich monográfiák főerőssége, hogy a vizsgált leletek fényképeit újból és újból leközlük. Nos a bécsi szablyához Zscharov és Arendt valamint saját korábbi munkáiból kisebb arzenálra való keleti szablya fényképét és rajzát közli, — nem különös hát, hogy a forma és szerelés szempontjából legfontosabb új párhuzamok számára nem jutott a hatalmas képanyagban egyetlen rajz sem? — Ezekután félek, hogy igen tisztelt bírálóm összetévesztette 1965-ben megvitatott kéziratát, az általa is hangsúlyozottan említett, később átdolgozott változattal.

Az inkriminált helyen a lelőhely nevét Fettich szerint „nem jól” írtam. Való igaz, a helység hivatalos neve Zmejszkija sztanica. De: valamennyi publikációban Zmejszkij sztanica, Zmejszkoje poszelenyije stb. szerepel, ahol sem a nőnem sem az állomás név használata nem kötelező. S mivel én a zmejszki szablyákról írtam, a lelőhelyet pontosan úgy, ha úgy tetszik, pontosan olyan pongyolán idéztem, ahogyan azt a szovjet irodalom is mindenkor különösebb aggály nélkül teszi.

Hozzászólásom lényegét fenntartva, magam részéről a vitát lezártnak tekintem.

Bóna István

Az Egri Múzeum Évkönyve I (1963) 103; Szered—Sered: *Točik, A.*, Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava, 1968. XXXVIII. t. I.) és ezüsből (mindkét bashalmi temető; Deszk—Ambrus féle temető, szegedi múzeum. 53. 43. 3. és 8. lett. sz: Szered: *Točik, A.*, i.m. XLIII. t. 8.) nem egy helyről ismerjük, és soha senki nem tételezte fel róluk, hogy ezek valamilyen finom művű ékszer pótlására készültek volna. Itt a sírban nyugvó férfi rangos volta magyarázza, hogy ő aranyból készületeket viselt.

5. A korongok kérdésében Fettichtől arra vártam magyarázatot, hogy miért helyezték volna a gyászoló nők hajfonataikat épp a férfi vállára, illetve a feje köré, azaz olyan helyre, ahol a korongok más sírokban is felbukkannak. Nem a hun kortól jól ismert, a türköknél is meglévő, a pjanzszikenti falfestményeken is megörökített (*Якубовский, А. Ю.*: Живопись древнего Пянджикента. Москва, 1954. XIX. t.), sőt a magyar krónikákban is említett (Képes Kr. 122. fej.) siratószokásnak meglétét akarjuk kétségbevonni, hiszen magunk is figyeltünk meg például arra honfoglalás kori sírban, hogy a fájdalom megnyilvánulásaként a hozzátartozók hajukat megtépték s ékszereikkel együtt a sírba dobták (Arch. Ért. 1959. 149.). A bashalmi II. sz. temetőben azonban épp az tette ezt valószínűvé, hogy a különböző fémekből készült (elektron, ezüst) varkocskarikák teljesen szokatlan helyről, a sír töltékelföldjéből kerültek elő, noha a megfigyelés értékét gyöngíti, hogy a váz részben bolygatott volt. A zempléni sírban a korongok megszokott helyükön fekszenek, semmi sem bizonyítja tehát, hogy nem a férfi viseleti tartozékai voltak, mint-hogy jellegzetes női ékszereknek gazdag férfisírokban való felbukkanására másutt is találunk példát. Még ha női fülbevalóknak (Gesztéréd) sírbadobását el tudnánk is képzelni (fül szétroncsolása a siratásnál, vö. *Deér J.*, Pogány magyarság—keresztény magyarság. Bp. 1938. 26.), az már aligha hihető, hogy egy nő egy pár veretes csizmáját az elhalálozott férfi után dobta volna (Tarcal).

Az, hogy egyetlen sírban öt korong volt, ez ideig valóban először fordul elő, de semmivel sem tartjuk hihe-tőbbnek, hogy a nők páratlan számú varkocot fektettek volna az elhúnyt vállára (Fettich magyarázata szerint hitvese mindkét, három közeli hozzátartozó pedig csupán egy-egy — koronggal ékes — fonatát vágta le), mint hogy a férfi valóban páratlan számú varkocot viselt volna. A varkocok száma ugyanis nem feltétlen kettő, hiszen általános a kettőnél több varkoc a keleti sírszobrokra, és közismert, hogy a békési Vata a pogány-sághoz való visszatérése jeléül „három varkocot eresztett” (Képes Kr. 82. fej; a sok varkoc épp az előkelőség jele: I. *Fehér G.*, A madarai lovas-szikladombormű és

őstörténeti vonatkozásai. Klny. az Ethn. 1927. évf.-ból 9—11; *Ua.*, StuSl 1957. 23—25; *Ua.*, Acta Arch. Hung. 1958. 310.)

Mivel Fettich a zempléni sírban talált 5 korongot semmiképp sem tartja az ott nyugvó férfi viseleti tartozékainak, s a fejedelmi halott rendkívüli módon lezajlott elcsirátását kapcsolja ezekhez, hadd jegyezzük meg a korongokról még a következőket. A korongok valódi rendeltetését a magam 1958. évi bashalmi (l. A kisvárdai vár története. Szerk: Éri István. Kisvárdá, 1961. 159.) és 1961. évi szakonyi, majd Csallány Dezső 1961. évi tiszazslári ásatása (Rég. Füz. 15. Bp. 1962, 63. és 1965. jún. 24-én Nyíregyházán tartott előadása) világította meg. Valóban nagyrészt női sírokból és párosával kerülnek elő, igazolva, hogy a nőknek két hajfonata volt. A bashalmi varkocsdíszítmények, bár 2—2 korongból álltak, sőt — mint László Gyula figyelmeztetett rá — az egyik korongpárba kapcsolt színes gyöngyfűzérből, szintén kétoldalt egy-egy hajfonathoz kapcsolódtak. Mélységesen sajnálom, hogy Fettich Nándor nem emlékszik a bashalmi gyöngyház fényű, folyami kagylókból (valószínűleg Unio) csiszolt korongpárra, amelyet neki megmutattam, és a sírrajzon — a fémkorongokkal szorosán együtt lévén — mindenképp látnia kellett. Számomra annál érthetlenebb, hogy létezésüket kétségbe vonja, mivel a Nemzeti Múzeum állandó történeti kiállításában 1963 márciusa óta (előbb a régi kiállítás I. termének átrendezése alkalmával: l. a tárlóról készült felvételt, MNM-Adattára MT 255. sz. negatív; majd az új kiállításban is) épp ez az együttes szemlélteti a korongok viselési módját. E varkocs-ékítményeket ezenkívül az 1966. évi párizsi, 1967. évi londoni, 1968. évi belgrádi magyar művészeti kiállítás katalógusában részletezően leírtam, sőt az elsőben fényképen is bemutattam. Kérdése annál indokolatlanabb, hiszen a bashalmi együttes korántsem páratlan, Csallány és Makkay tiszazslári ásatásából ugyancsak egy fém- és kagyló-korongpár együttesen került elő. Azt, hogy a kagylókorongokat mennyire lehet a fémkorongokkal egyenrangúnak tekinteni, egymagukban való azonos használatuk bizonyította Szakonyban. Ezeket az ásatag, miocén-kori tengeri (*Ostrea*) kagylóból csiszolt példányokat a legszélesebb szakmai közönség előtt előadásban ismerttettem (Sopron, 1967. május 27.). Egyébként természetes a kagylókorongoknak a magyar anyagban való jelentkezése, hiszen a fémből való korongos díszekkel együtt a szaltovói műveltség területén is otthonosak. Fettichnek is látnia kellett hasonlókat a moszkvai Történeti Múzeumban a verchne-szaltovói anyagban, Gorodcov és Babenko régi ásatásaiból (pl. l. raktári sz. A 16/7 a., lelt. sz. 44159; 2. rakt. sz. A 16/146., lelt. sz. 44159; 3. rakt. sz. A 16/9 a., lelt. sz. 40549; l. még Pletnyeva alább idézett könyve 177., 49. kép 18.), hiszen ezt az anyagot maga is tanulmányozta, sőt nálunk első ismertetője volt. Részben a szaltovói műveltség korongjai tekinthetők a mi korongjaink elődjeinek, bár itt, Pletnyeva új könyvének tanúsága szerint (*Плетнева, С. А., От кочевий к городам. МИА 142. Москва, 1967. 176.*) nemcsak a mell táján, de az övre függesztve is feltűnnek, ahogyan a mi későavar temetőinkben is deréktájon kerülnek elő (Garam Éva ásatása). Viselésük azonban jóval korábbi szokás lehet, hiszen ismeretesek már a vitathatatlanul finnugorsághoz köthető pjanobori műveltségéből, mégpedig a mi korongjainkhoz hasonló rendeltetéssel, azaz varkocsok ékítményeiként is. Bizonyosan ilyenek például a csegandai II. sz. temető 15. sz. sírjában fellelt korongok közül legalább is azok, amelyek kétoldalt a felkaron feküdtek, alsó szélük körül a nálunk szokásos gyöngyök helyett csüngődíszek társaságában. A vállig követhető veretek alapján veretes függesztőszíjjal kapcsolódtak a varkocshoz. (Gening mellkorongként határozta meg ezeket, de rekonstrukciója a sír rajza és fényképe alapján nem meggyőző: *Генинг, В. Ф., Археологические памятники Удмуртии. Ижевск, 1958. 68—71; Ua.*, Женский наряд периода пьяноборской культуры. СЭ. 1963. № 3. 87.) A magyar—avar korongokhoz közelálló, felesapott farkú állattal díszített, áttört művű, függesztőfüles korongot ismerek

még a moszkvai Történeti Múzeumból, amelyet állítólag Bolgary városának környékén találtak (rakt. sz. 119/48 a.).

Nemcsak 2 vagy 4 korongot találhatunk azonban a honfoglalás kori sírokból, arra is van példa, leginkább a gyermeksíroknál (l. *Szabó J.*, i. m. 109; sorukat szaporíthatom a 4. sz. szakonyi gyermeksírral), hogy csupán egyetlen darab kerül elő. Valamennyi korong rendeltetését tehát — mint már Szabó János megállapította (i. m.) — nem lehet egyértelműen meghatározni. Szabó János kifejti, hogy a korongok egy részét (szerinte olykor a páros darabokat is?) a nyakba akasztva viselték. Magam pusztán a gyermeksírokból való, egymagukban előkerülő korongokat hiszem az ingesekére varrott, rontást elhárító tárgynak, amelynek fémesen csillogó s néha domborodó felületéről lesiklik az ártó tekintet (így fogalmaztam meg soproni előadásomban).

A női- és gyermeksírokon kívül — Fettich állításával ellentétben — férfisírokból is ismertek korongos díszek: pl. Eperjeskéről, ha ott rendeltetése nem is egészen világos (l. Kisvárdá . . . 153—154.). Ha a bizonytalanabb hazai példát Fettich nem találja elégségesnek, idézzük a jelentős szovjetföldi zmejszki temetőt, amelyet Fettich válasza szerint jól ismer, de annak idevágó figyelemre méltó adatát átdolgozott kéziratában sem hasznosította, hiszen különben aligha kardoskodna amellett, hogy a korongok kizárólagosan női dísz tárgyak lehettek. A zmeszkaja sztanyicai 15. sz. katakombá szablyával, veretes övvel temetett második csontvázánál fellelt bronzkorong, amint az a sírleírásból világosan kitűnik (l. *Кузнецов, В. А., Змейский катакомбный могильник. Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осети. Орджоникидзе, 1961. 89.*) nyilvánvalóan férfi hajfonatdíszei voltak, még akkor is, ha a rendelkezésünkre álló ásatási jelentésben *Kuznyecov* azokat utóbb a női ékszerek között említi (i. m. 119, 121.). A korongok közül kettő egymás fölött került elő, közöttük egymás mellé fogott két hajfonattal, a fejrevalótól balra; egy harmadikra a koponya alatt, a negyedikre pedig a koponyától jobbra találtak rá. A varkocsok megmaradása itt a korongok rendeltetését is világosan tanúsítja (i. m. 122., XII. t. 10.), miként a meggyőző néprajzi párhuzamok is (*Руденко, С., Предметы из остьяцкого могильника возле Обдорска. Мат. по Этн. России 2 [1914] 51—52; иж.Кодолányи J., Ethn. 1967. 392—395; l. még az általam Arch. Ért. 1963. 108—112. említett Obdorszk környéki temetőt majd másutt bemutatandó 312. sz. sírját, a vendégvarkocsokba font díszek sorával; e halasz—pogori eredetű díszek ősi, máigikus voltára: *Могильников, В. А., Элементы древних угорских культур в материале хантыйского могильника Халас—Погор на Оби. Арх. и Этн. Башкирии II. Уфа, 1964. 265—270.*) A korongoknak férfisírban való feltűnése a zmejszki temetőben azért sokatmondó, mert *Kuznyecov* megállapítása szerint a 15. katakombá a 3. és 14. számú katakombával egy területen van a temetőben és a vezető család tagjai nyugszanak bennük (*Кузнецов, В. А., Аланские племена Северного Кавказа. МИА 106. Москва, 1962. 42.*)*

Lényegtelen részletkérdés, hogy az öt korong a zempléni sírban hány varkocsba volt befűzve: háromba vagy akár ötbe. Nem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy az előkelő férfi üstökét öt fűrtbe rendezte, s fejtől körülvették az óvó-védő jelképeket hordozó korongok (az ábrázolások ilyen értelmezését l. a belgrádi ötvösművészeti kiállítás katalógusában). Alighanem az sem véletlen, hogy a férfisírban a váll magasságában vannak, s nem mélyebben, mint oly gyakran a női sírokból, egészen a mell táján (l. korábbi „mellkorong” nevüket), ahol a nők természetesen hosszabb, sőt vendéghajjal megtöltött varkocsait díszítették.

A néprajzi adatok alapján semmiképp sem meglepő, hogy egy rangos férfisírban épp öt korong kerül elő. Gondattai, Munkácsi, Vasziljev, Kálmán Béla (e munkák pontos felsorolását l. *Dienes I., Arch. Ért. 1963. 108—112.*), legutóbb pedig részletesebben V. N. Csernyecov írt arról, hogy az obi-ugorok hitvilágában a 4-es számnak a nőknél s az 5-ös számnak a férfiaknál

milyen misztikus-bűvös jelentőséget tulajdonítottak (Чернецов, В. Н., Представления о душе у обских угров. Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Труды Института Этнографии. Нов. Сер. 51. Москва, 1959. 117, 143, 147—148.). Fellelhet ez a szimbolika a medveünneper szertartásainál (a medve bőréből való „kigombolásánál” a gombok mennyisége 4 vagy 5; a hazakísérésnél történő kurjantások, valamint az ünnepegek alkalmával felhangzó énekek, végzett táncok száma 4 vagy 5, miként a medvetor tartama is 4 vagy 5 napos aszerint, hogy a medve nőstény vagy hím volt), a halottas szokások és a gáasz különféle megnyilvánulásaiban (a halottat átkötözése 4 vagy 5 helyen; a hozzátartozók 4 vagy 5 napra bontják ki hajukat a másvilágra távozó neme szerint; az asszony 5, a férfi 4 éjjel látogatja házastársa sírját stb.), s amint nekem Csereyecov 1959-ben személyesen elmondotta — s ami a legszorosabban idetartozik — a viselet egyes elemeiben is (pl. 5 gombos fejdísz a férfiaknál, 4 gombos a nőknél). Akár azzal függ össze, akár nem, hogy az ugoroknál a nőknek 4, a férfiaknak 5 lelket tulajdonítanak (Csereyecov i. m. 117.) — ahogyan hasonló szimbolikának más népeknél is nagy szerep jut, és a páratlan, a nőkéhez képest eggyel magasabb szám a férfiakhoz kötődik — a honfoglalás kori női sírokban található 2 vagy éppenséggel 4 korong, valamint a zempléni sír 5 korongja, a tárgy varázsos jelentőségét ismerve, egy ilyen rangosabb sírnál nagyon is megdölgöztető. Az ugor képzetek felidézése ellen talán fel lehet vetni, hogy a sír a katonai segédnépek szállásterületén fekszik, csak hogy a Kárpát-medence 10. sz.-i temetkezései mind viseletben, mind szokásanyagban — a különböző eredetű, nyelvű, vallású népek keveredése ellenére — meglepő egységet mutatnak.

A korongoknak a szokásostól eltérő helye sem zárná ki feltétlenül, hogy azok a sírban nyugvó férfi varkocs-ékítményei voltak, hiszen a néprajzi anyagban arra is találunk példát, hogy a hajfonatokat kioldják s díszeit külön teszik a halott mellé (l. pl. Virtanen, E. A.—Lii-mola, M., Materialien zur Mythologie der Wogulen, gesammelt von Artturi Kannisto. MSFOu 113. Helsinki, 1958. 33.). A zempléni korongok azonban a helyükön vannak és rendeltetésük nem lehet vitás.

Fettich Nándor minden munkája — a vitatott is — azt sugallja, hogy a honfoglaló magyarok fémművessége nemcsak hogy Levediában jutott el kiteljesedéséhez, hanem szinte csak ott létezett, s az új hazába költözés után úgy szölván már csak tengődött, hiszen a kis csüngős veretek, amelyeknek továbbélését 955 után is elismeri, aligha nevezhetők ötvösremekeknek. Fettich nézeteinek bizonyítására korábbi munkáiból elég csupán néhány helyre hivatkoznunk, hiszen köztudomású, hogy a tarsolylemezek fémművészeti körének emlékeiről azt vallotta, hogy zömük Levediában, Kijev táján készülhetett (Arch. Ért. 1931. 68; Arch. Hung. XXI. 93.), de minden más művészeti értékű tárgynak, sőt a felszerelés egyszerűbb darabjainak is az előző szállásterületen való készülését feltételezi még ott is, ahol az érmeke tanúsága alapján a temetőt maga is kénytelen későbbre keltezni (Arch. Ért. 1931. 104.). Berlini könyvében ebben a szellemen dolgozta ki a tarsolylemezek időrendjét, valamint a Nagy Károly szablya keltezését (Die altungarische Kunst. Berlin, 1942. 10—35.). Magunk sem vitatjuk a honfoglalás kori fémművészet előzményeit, alaprétegének iráni—kaukázusi eredetét, majd Levediában az északi művészet hatását erre a magyarságnál mély gyökeret vert stílusra, hiszen e kérdések számos részletét épp Fettich Nándor derítette fel. Továbbra sem fogadjuk el azonban a finom ötvösmunkákat a korai keltezés bizonyítékainak, márpedig a zempléni sír kormeghatározása kizárólag ezen az elméleten nyugszik, megtételezve azzal, hogy a sírban talált rangos darabokon kívül minden alap nélkül feltételezi az előző szállásterületen készült díszes tárgyak kicserélését helyben rögtönzött silányabb darabokkal. A zempléni sírt csak ilyen bonyolult magyarázatokkal tudja összekapcsolni a Kárpátok átlépése után elhalálozott Almos fejedelemmel. Nagyon is létező nézetkülönbség ellen hadakozom tehát, hiszen

Bartha Antalnak válaszolva — a nekem szóló részzel meglepő ellentétben — ismét leszögezi: „A honfoglalás kori magyar fémművészet emlékeinek túlnyomó részét... Dnyeper vidéki, illetőleg levediái készítménynek tartottam és szóbanforgó monográfiámban is változtatlanul ezt valloam.” Fettich meggyőződéséről árulkodik Hampel tanúságul hívása is, hiszen ő ugyancsak azt hirdette, hogy az új hazába költözéssel e művészet lehanyatlott (l. pl. Arch. Ért. 1904. 143; Újabb tanulmányok... Bp. 1907. 31—32, 74.). Fettich ugyan korai munkáiban — nyilván Tóth Zoltán nyomdokain — nagy jelentőséget tulajdonít a magyarsághoz csatlakozott kazár-kabar ötvösöknek (l. pl. Arch. Ért. 1931. 111.), de számomra érthetetlenül működésüket az előbbi szállásterületre helyezi, és nem juttat nekik szerepet az új hazában, ahol pedig a magyarság hatalmában nagyban emelkedett. Helyi készítményként itt is — Barthának válaszolva — csupán egy „karoling-szláv stílusban” készült tarsolylemez említ. A valóság ezzel szemben az, hogy ez az ötvösművészet a Don és Al-Duna között koránt sincs olyan szinten és olyan súllyal képviselve, mint hazánkban, amellet, mint Fettich is világosan utalt rá, a szaltovói műveltség tárgyaihoz képest magasabb fejlődési fokot mutat, tehát minden valószínűség szerint az új hazába való költözés után virágzott fel igazán. A sajátosan magyar tarsolylemezekkel szemben Kelet-Európában, így Kijev térségében is a még nálunk is olykor felbukkanó veretes tarsoly (Dienes I.: FA XVI. 92—110.) volt az általános jellemző (l. újabb csereyevói párhuzamait: Бліфельд, Д. І., Древньоруський монетник в Чернігові. Археологія 18. Київ, 1965. 108., I. t. 1—6; 125., IV. t. 1—5, 9—11; 136., 17. ábra). A veretek halmozása a tarsolyokon hasonlóképpen vezetett el a már szinte összeérő vereteken át (ennek példája a budapest—farkasréti tarsoly; vö. Dienes I.: The New Hungarian Quarterly IX. 1968. 32 sz. 211—212.) a teljes lemezzel való borításig, ahogy korábban az öveknél a készítmények szaporítása, s végül egymáshoz illesztése nyomán követhető. E folyamat, ha a korábbi szállásterületen is indult meg, a Kárpát-medencében jutott el kiteljesedéséhez, amit a földünkön talált veretes tarsolyok és tarsolylemezek együttes felbukkanása, és az utóbbiak szembevetődően nagyobb aránya igazol. Mindezt a tarsolylemezek árnyaltabb keltezése is alátámasztja. A tisztánai tarsolylemezen kívül bizonyosan helyben készült példánynak tarthatjuk a X. század végén használatos szablyakarddal előkerült bodrogvácsi tarsolylemez (Magyar régészeti regénye. Bp., 1968. 172.). E tárgyak finomabb időrendjének kidolgozását segíti elő az a megfigyelés, hogy a tarsolylemezek rendesen nemzetségtől központok körzetében bukkannak fel, vagy rangos udvarhelyek környékén (Dienes I.: FA XVI. 81.). Jutas fiának, Tasnak közeli szálláshelyével magyaráznom például a fehéregyházi tarsolylemez felbukkanását (l. belgrádi kiállítás katalógusát), ami egyébként a lemez helyi készítéséről és koráról is vallana, lévén Tas Árpád unokája. Nyilvánvalóan a nagyfejedelem törzsökéből való Tas szálláshelyének létesítésekor ide telepített katonai kíséret előkelő tagja viselhette; miként másutt is a vár közelsége, valamint törzs- és népnévi eredetű helynevek azt sejtetik, hogy a tarsolylemezek a katonai vezetők rangjelző tárgyai voltak (pl. Besenyőtelek, illetve az Ecségfalva melletti Kér-sziget). Nyilvánvaló, hogy az ő számukra, éppúgy mint uraik számára a várak alján vagy az udvarhelyek mellett és oltalma alatt létesített központi kézműves műhelyek készítették e termékeket, mégpedig az egykor befogadott khorezmi és alán mesterek révén továbbra is a szasszanida örökséget folytató kaukázusi, illetve mohamedán művészet hagyományai alapján, de sajátos tárgyfajtaikat és mintaszerkesztést alakítva ki, s ezzel az ősi művészeti ágat újjáteremtve, annak egyéni magyar változatát adva.

A X. sz.-ban hazai ötvösműhelyek működését annál is inkább feltételeznünk kell, hiszen a források adatai szerint jelentős mennyiségű nemesfém került a Kárpát-medencébe. Pusztán a kalandozások korai időszakának kútfojt tekintve, a hadjáratok során szerzett rendszeres zsákmány mellett (vö.: cum praeda regressi

sunt vagy *praedaque abstulerunt* kifejezések), már 900-ban feljegyzik, hogy őseink tárgyalásokkal kifejezetten pénzre vagy nemesfém tárgyakra utaló ajándékokat csikartak ki, Berengár így bírja őket a Lombardiából való távozásra (*Rex iquitur Berengarius, datis obsidibus ac donis, predictos Ungros de Italia recedere fecit* — Chronicon Venetum). Később ismétlődő békemegváltó adókat szedtek, ezt említések, 919-ben Szászországgal kapcsolatban elz már mint szokásos gyakorlatot rögzítik (*Ungarii audientes Chonradi... mortem et Heinrichi in regnum successionem, probare volentes, an novus rex solita vellet tributa persolvere, totam Saxoniam percurrentes* — Ekkehardus Uraugiensis). Tudunk arról is, hogy e szokásos adót (*solita tributa*) utóbb Sváb- és Bajorországra is kiterjesztik. Ezáltal már a század első negyedére jelentős tartalékokkal is rendelkeztek, s így 924-ben szász fogságba esett vezérük kiváltására megszámlálhatatlan mennyiségű aranyat és ezüstöt (*innumerabilia pensa auri et argenti* — Widukind) kínáltak fel. (Azt, hogy az egyszerű zsákmányolás mellett a honfoglaló magyarok hogyan törekedtek gazdagságukat egyre finomodó diplomáciai fortélyokkal is fokozni, igen érzékletesen fejtette ki nekem magánlevélben *Vajay Szabolcs*, a kérdés egyik legkiválóbb szakértője. A 930 táján a magyar földet nyugatról övező, arannyal-ezüsttel adózó országokról legutóbb I. *Bogyay, T.*, *L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises. Miscellanea di studi dedicata a Emerico Várady. Modena, 1966. 15.*) A különböző módokon szerzett nemesfém készlet elsősorban az előkelők szállásai körül halmozódott fel, s annál meglepőbb, hogy sírjaikban a nagyszerű kalandozó hadjáratok után is csak elvétve találunk a bejárt országokból származó ékszerfajtaikat. Nyilvánvaló, hogy a zsákmányolt nemesfémeket — az ékszereket is — bezúrták, s ezek ötvöseik kezén alakultak át tárgyakká, díszítményekké, hogy rajtuk saját hitregükkel értelmezhető óvó-védő jelképeiket, származásuk és rangjuk jelvényeit mintáztassák meg. Javára részben a nemesfém felhalmozást szolgálták a beáramló pénzek is, hiszen a bizánci arany vagy arab ezüstérmék is csak a kereskedők kezén maradtak fizetőeszközök, egyébként a forgalomból kivonva gyűltek és kerültek felhasználásra a rangos családoknál. (A kincsékezés ilyen módjára *Gardizínak* a IX. sz.-i magyarok házassági szokásairól való ismert adatain kívül a párhuzamok is világosan utalnak: pl. *Fraser, J. B.*, *Narrative of a Journey into Khorasan in the year 1821 and 1822. London, 1825. 264—265.*)

A honfoglaló társadalom igen jelentős nemesfém szükségletéről a közelmúltban közöltem adatokat (I. belgrádi katalógus; részletes számításokat majd másutt), s ezek szerint e társadalom kiszámú, kb. 5%-nyi felső rétegénél egy-egy férfi vagy asszony egyetlen ünnepi öltözetének és lószerszámának díszreire átlag fél kg. nemesfémot használtak fel. A vezetőréteg egy nemzedékének becslésünk szerint így 8–10 tonna ezüstre volt e célra szüksége, figyelembe sem véve most olyan biztos, de számszerűen nem ellenőrizhető tényeket, hogy az előkelő embereknek több díszes öltözeke volt, hogy sírba nem került használati tárgyaikat ugyancsak ezüstből-aranyból készítették, s fel nem használt nemesfémekből kincsként is készleteket gyűjtöttek.

Az újabb kutatások azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy a vas- és fémművesség feltételeiről, nyersanyag ellátásáról — a zsákmányolás mindenkor bizonytalansága miatt — a központi hatalom a korai időktől szervesen is gondoskodott, s így a kalandozások 955 után történt lehangolása a magyar mesterek számára koránt sem jelentett olyan sorsfordulatot, amint az Fethich megnyilatkozásából sejthető. Heckenast Gusztáv és Nováki Gyula a felszíni salaknyomok megfigyelésével, vaskohók feltárásával, valamint az okleveles adatok és helynevek együttes vallomásával valószínűsítették, hogy a X. sz. elejétől már két jelentős vaskohászati központ is működött: a két Vasvár, a Nyugat-Dunántúlon, illetve Borsodban (I. *Heckenast G.*, *TSz. 1966. 135—161.*). De ugyanúgy korán megindulhatott a nemesfém termelés is, hiszen a kalandozások lezárulása után hallunk a Perejaszlavecebe vitt ezüstről. Valószínű, hogy a későbbi

Hont megyében, tehát dukátusi területen, Selmec környékén már a X. sz.-ban folyt az ezüst fejtése, amint azt a környéken a Géza fejedelem nevét őrző *Devicse* nevű központja is sejteti (I. *Györffy Gy.*, *Tanulmányok...* Bp. 1959. 84., 64. j; *Ua.*, *Tört. földr. I. Bp. 1963. 416.*). Aligha véletlen az is, hogy az erdélyi Gyula székhelyéül a régi Apulumot tette meg, amelynek körzetében, Zalatnán aranytermelés folyhatott (vö. *Entz G.*, *Acta Hist. Art. 1968. 3.*).

Bizonyosnak tartjuk, hogy a kis esüngős veretek mellett más, hagyományos, finom ötvösmunkákat is készítették legalább az ezredfordulóig, s a pogány módon temetett rangos sírok egycsapásra való eltűnését az államalapítás kényszerítő intézkedései okozták. Az ispánok által megkeresztelni hajtott emberek (I. Gellért-legenda; vö. *új. Horváth J.*, *MTA. I. OKözl. 1958. 37, 48.*), de közülük legalábbis azok, akik szemük előtt, szolgálatukra rendelve, az ispáni várak s a mellettük létesülő eresszégek táján éltek, nem viselhették tovább a korábbi életüket idéző pogány jelképeket. Természetes, hogy a műhelyek, amelyek szintén e központokban voltak, nem is igen készíthették ezeket. (Hasonló folyamat a Kaukázus-vidéken, a szabíroknál a térítést végző püspök összetörte a nap-amuletteket — Movsés Dasxuranci X. sz.-i örmény író adatai; Kazáriában pedig a judaizmus felvételével az uralkodó réteg tilthatta ezek gyártását, a IX. sz. közepétől eltűnnek az emlékművekből — *Παμνεα, C. A.*, i. m. 175, 178—179.) De ahogy a rovárisz öröginék tartott jelei is továbbéltek a központoktól távol eső területeken, a köznép körében, az eldugottabb falvakban, ahol László király koráig az ősi temetőket is megtartják, ott a pogány kori díszek, ékszerek — pontosabban azoknak népiesebb, falusias ízü, helyi kismesterek által készített változatai — hosszabb ideig lappanghattak. Nem hinnék, hogy romantikus, következetlen törekvés, ha az ősi művészet visszazurolását, s teljes meghátrálását e köznépi temetőkből kísérjük meg nyomon követni. Eredményeink máris vannak, hiszen pl. a magyarhomorogi temető 107. sírjában préselt ezüstkorongok kerültek elő, a bashalmi korongok módjára gyöngyökkel övezve, más hagyományos ékszerekkel együtt; olyan sorban, ahol István, Péter és Endre pénzei találtak. Mesterházy Károly pedig Rikács-Ártádon, Péter éremmel keltezett sírban lelt fel egy olyan csuklós karperecet, amelynek mintakínese — az ásató felismerése szerint — a bashalmi II. sz. temető 8. sírjában talált X. sz.-i esatlemező díszítményeit idézi (*Mesterházy K.*, *DMÉvk. 1965. 64., 2. kép*). A vitában tett megjegyzéseimmel e jelenségre utaltam, s a palmettás kőfaragványoknak kérdéses csoportját nem érintettem. E emlékek XII. sz.-i voltáról ugyan ma sem tudok, legfeljebb arról, hogy nem kapcsolhatók minden esetben a legelső időkből emelt templomokhoz (*G. Krámer M.*—*Tóth S.*, *Műemlékvédelem 1966. 234—237.*). Magam egyébként valóban hajlok arra, hogy az Árpád-kori művészet különféle alkotásain itt-ott régi fémművességünk hagyományai átütnek. Őseink magukkal hozott, s helyben kimutathatóan továbbélő keleti gyökerű művészete megkönnyítette a sokban rokon jellegű, közéleti elemekkel ugyancsak átítatott észak-itáliai művészet befogadását, sőt bizonyos ismertebb motívumoknak az ősi művészet törvényei alapján történő átfogalmazását is eredményezhette (I. e téren főleg *Entz G.* újabb eredményeit: *Művtört. Ért. 1957. 11—16; Bulletin du Musée Nat. Hongr. des Beaux-Arts 15. 1959. 27—33, 81—84. és 24. 1964. 17—46, 109—124; Esztergom Évl. I. 1960. 5—9; Entz G.*—*Szakál E.*, *Acta Hist. Art. X. 1964. 215—228.* Megemlítem még, hogy a régi magyar művészet periodizációs vitáján is az ezredik év táján vonták meg a honfoglalás kori művészet korszakhatárát, s az István király korában kibontakozó fejlődést a XI. sz. utolsó harmadáig, nagyjából tehát köznépi temetőink felszámolásáig vezetik; I. erről *Dercsényi D.*, *Művtört. Ért. 1965. 192, 197.*).

A temelési sír nem igazolható IX. század végi keltezése pusztán az Álmossal való azonosítás gondolatát akarja hihetővé tenni. A sírban talált tárgyak párhuzamai sokkal szélesebb területen bukkannak fel annál,

mint amelyről Fettich feltételezi, hogy ott az Álmossal bejött magyarok átmeneti időre megpihentek, tábornok vertek. Példaként említettem az életfával, és az elé helyezett elnövényesített négy lábú állattal díszített korongokat, amelyek Zemplénién kívül — lényegében azonos megfogalmazásban — Egerben, Bashalmon, Nyíracádán (*Mesterházy K.*, DMÉvk. 1965. 49.) valamint Gálospéterben (*Chidiasan, N.*, Mormintul din perioda feudalismului timpurui de la Galoşpetreu [Ration Marghita]. Studii și Comunicări. Sibiu, 1965. 239., 6. ábra) és Békéscsabán (feldolgozás alatt) bukkantak fel eddig. E lelőhelyek azon a nagyterjedésű keleti országrészen találhatók, amely Győrffy feltételezése szerint a katonai segédnépek szállásterülete volt (vázlatosabb rajzú hasonló darabok ugyaninnen: Rakamaz-belterület, Mándok), s ezen kívül csak egyetlen hasonló darab került elő, a délvidéki Pusztabukován. A sas-féle madárral díszített korong megfelelője viszont közeli lelőhelyről, Rakamazról ismert, s az ábrázolásban annál kevésbé szükséges az Árpádok turul madarát keresnünk, mivel az Abák címerképében ugyanez a madáralak tűnik fel (l. erről legutóbb: *ifj. Horváth J.*, Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 384.). Márpedig mindkét lelőhely olyan területen fekszik, amelyről gyaníthatjuk, hogy a kabarok egyik nagyhíri vezető nemzetségének, az Árpádok hatalmát támogató Abáknak birtokaihoz tartozott (*Győrffy Gy.*, Tört. földr. I. 41; *Ua.*, Tanulmányok... 39., 20. j.). Az egyfajta ábrázolásokat egy-egy területi egységben való feltűnése, amely más korongok díszítvényeinél is megfigyelhető (pl. az anarcsi és sárospataki korongok életfáinak azonos megmintázása; sőt a hencidai, sarkadi és gyulai korongok egyazon öntőmintából való származása: *I. Dienes I.*, MFMÉ 1964—1965. II. 107; a mintaszerkesztés rokonsága a tápé-malajdoki és törökkanizsai korongnál [a *Fettich N.*, Arch. Hung. XXI. 83, LXIX. t. 1—2. sz. alatt ismeretlen lelőhelyüként közölt korongok kétségtelenül a Törökkanizsáról származó darabok, vö. *Hampel J.*, Arch. Ért. 1900. 115, valamint *Dimitrijević, D.*—*Koručević, J.*—*Vinski, Z.*, Seoba Naroda. Zemun, 1962. 23., 14. lelőhely 3. tétel, még a régi kormeghatározással]; itt jegyzem meg, hogy az egyéki eredetű és a tiszafüredi múzeum korongjai — *Garam Éva* tiszafüredi ásatásának tanúsága szerint — avar eredetűek, így törlendők a honfoglalás kori anyagból: vö. *Csallány, D.*, Acta Arch. Hung. 10. [1959] 305., 12. kép 5—7.), azt bizonyítja, hogy egy-egy népcsoporthoz vagy nemzetséghez kötődtek. Különböztetve lennének feltételezni Fettich nézetei alapján, hogy az országban előnyomuló magyarok időről időre új meg új jelképekkel cserélték fel a régieket. A korongokon kívül az övvereteknek közeli hasonmásai (Bodrovéc, Tiszacsizlár-Újtelep) is arról tanúskodnak, hogy a zempléni sír a X. sz.-ban itt megtelepedett népesítéshez tartozik. E széles körben, sorozatosan fellelhető tárgyak viselői aligha távozhattak volna valamennyien az élők sorából az alatt a néhány év alatt, amíg Fettich szerint itt a bevonulás után megpihentek.

A zempléni sírt nem hiszem Álmos sírjának, s ezért is, de más megfontolások alapján is csupán erőszakolt ötletnek tartom, hogy a sírban lett szablya az Attila kardot helyettesítendő, annak pótlására készült volna. A bécsi ún. Nagy Károly szablya igen bonyolult kérdéskörének részleteire itt természetesen nem térhetek ki, meg kell azonban jegyezni, hogy azt szerintem indokolatlan feltétlenül a IX. sz.-ra keltezni, illetve a zempléni sír Álmos fejedelemmel való azonosításában mind a szablya, mind a Fettich által hozzákapcsolt — de mint bizonyítani törekedtünk, a X. században is élő — fémművességi kör korai voltának bizonyosságát látni. A leletanyag arról tanúskodik, hogy a szablyák, és azoknak díszes példányai is végig a X. sz. folyamán használatosak voltak a magyarok rangos vezetőinek körében. A nyugatiak korán megismerik ezt a jellegzetes és szép vonalú, vonzó fegyvert, s misélt az orosz őskronika szembeállítja a normann — orosz kétélű kardokat a kazár szablyákkal (*Повесть...* I. 16; *I. Bartha A.*, A IX—X. sz.-i magyar társadalom. Bp. 1968. 47.), ugyanúgy a X. sz.-i Waltharius hősi története ha ngsúlyozottan különvá-

lasztja a szokásos nyugati kardot a pannóniabeliek módjára készültől (tehát a magyar szablyáktól, amely „csak egy éllel ejt sebet” /... *Et laevum femur ancipiti praecinzerat ense | Atque alio dextrum pro ritu Pannoniarum: | Is tamen ex una tantum dat vulnera parte.* — *Strecker, K.*, Die lateinische Dichter des deutschen Mittelalter. VI/I. Weimar, 1951. 336—338; vö. *Schramm, P. E.* — *Mütherich, F.*, Denkmale der deutschen Könige und Kaiser. München, 1962. 21., valamint *Kovács É.*, Acta Hist. Art. X. 1964. 351.). Vitathatatlan, hogy a honfoglaló magyaroknak voltak fegyverkovácsai, kardverői, hiszen pl. a bashalmi II. sz. temetőben a család három nemzedékétől hátrahagyott 5 férfisírból 3-ban van szablya. Erre utal a szablyakardok feltűnése is az ezredforduló táján, amikor a terjedőben levő kard és a hagyományos szablya előnyeinek egyesítésére történt kísérlet, nyilván hazai mestereink kezén, mint másutt is, a két fegyver érintkezési területén (*Bakay K.*, Acta Arch. Hung. 19. 1967. 163, 172; *Paulsen P.*, Einige Säbelschwerter im Ostseeraum. Documenta Arch. Wolfgang La Baume dedicata. Bonn, 1956. 123—136.). Foglalkozást jelentő helyneveink közül is a Csatár-Csitár, azaz „fegyverkészítő” jelentésű települések, Heckenast nyomos érvei szerint, még a X. sz.-ban, a központul szolgáló várak közelségében keletkeztek. Ugyanilyen határozottsággal utalnak hazai szablyakészítő műhelyeinkre a *Mecsér*, azaz „kardverő” értelmű helynevek, amelyek a fejedelmi család udvarhelyei körül keletkeztek (*Heckenast G.*, Kora Árpád-kori szolgáloképek. Bp. 1968. s. a. — szíveségéből a kéziratba betekinthetem). Mivel a Nagy Károly szablya mind alakjában, mind díszítésmódjában e fegyverfajta kifinomult, kiérlelt típusának tűnik, s X. sz.-i hazai leleteinkkel való rokonsága mellett keleti párhuzamait is a IX. sz.-nál későbből származtatják (l. pl. a Hojnovszkij-féle szablya X. sz. második feléből való keltezését, amelynek vércsatornája hasonló berakással ékes: legutóbb *Кирпичников, А. Н.*, Древнерусское оружие. I. М—Л., 1966. 65—66; a hasonlóan szép alán szablyákat tartalmazó, már érintett zmejszki temetőnek a X. sz. utánról való keltezése; l. még *Paulsen i. m.* stíluskritikai szempontjait), készítését nem lehet meven a Fettich által feltételezett 875-ös időponthoz kötni, lehetséges, hogy jóval a honfoglalás utáni időkből való. Fettich Nándorral és Arendttel szemben a kutatók javarésze a szablyát későbbi korból is eredezteti: a X. sz. második feléből (*Tóth Z.*), a X. sz. második felétől a XI. sz. közepéig terjedő időből (*Paulsen, Kirpitsnyikov*), ismét mások a XI. sz.-ból (*Hampel, Korzuhina, Kuznyecov*). Fettich Nándornak maradandó megállapítása, hogy az északi művészet e tárgyon minden tarsolylemezes emlékünknél (az ilyen hatást mutató bezdédi, galgóci tarsolylemeznél, a beregszászi süvegvégnél is) mélyebb nyomot hagyott, nem tartom azonban hihetetlennek, hogy a normann és mohamedán művészet elemeinek ötvöztetésére nemcsak Kijev térségében (Fettichnek kívül l. *Paulsen* nézeteit is), hanem a mi földünkön is — épp a skandináv varangok jelenléte és északi kapcsolatai révén (l. *Győrffy Gy.*, Tanulmányok... 120.) — további lehetőség nyílhatott. A honi készíttéssel szemben legtöbb kételyt támasztó stíluslem, a szalagfonat és palmetta egybeszerkesztése meglepő hasonlatossággal ismerhető fel a veszkényi zablá csontpálcaján, jelezvén, hogy voltak olyan mesterek, akik mindkét művészeti körben járatosak voltak. Egyébként a szablya alaki és díszítő elemeinek sok részletét lehet ma már a Kárpát-medencében fellelt újabb emlékekkel rokonítanunk. Egyik karperecünk (Mezőzombor) pántján szinte ugyanaz a kanyargó, jettalevelekké ágazó inda lelhető fel, amely a bécsi szablya pengéjének vörösréz berakásán fut végig, s háttérük is azonos poncokkal behintett (*Megay G.*, HOMÉvk. III. 1963. 41). A hüvelytorkolat veretének és a függesztőfülnék kezdetlegesebb összekapcsolását lelhetjük fel több (Tiszafüred?, Kassa?) szablyán. A felfüggesztés módja, vagyis a dísz-függesztőfülné hátán alkalmazott kapcsolás, sőt a szablya koptatója is a csongrád-vendelhalmi szablyát hozza emlékezetünkbe (*Párducz M.*—*Tary L.*, FA I—II. II. t. 1—2., 11.). A bécsi szablyát — főként a hozzá-

tapadó monda alapján (*Schramm, P. E.*, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Schriften der Monumenta Germaniae historica 13/II. Stuttgart, 1955. 489.) — mindinkább magyar eredetűnek ismeri el a nemzetközi szaktudomány; szükségtelennek tartjuk, hogy ezt a véleményt túlságosan szűk határok közé zárt keltezésével épp mi ingassuk meg.

A honfoglaló magyarok ötvösművészetének kérdéseiben *Bartha Antal* nézetei és az én véleményem között — amint azt *Bartha* nemrég megjelent könyve tanúsítja (i. m. 123–147.) — semmi lényeges eltérés nincs.

7. A sírban talált kelmék, értékes prémek maradványainak jelentőségét *Fettich Nándor* válaszában eltülozza, s olyan kivételes, egészen rendkívüli jelenségnek tünteti fel azokat, mintha bennük a temetkezés fejeldelmi voltának bizonyosságát kellene látnunk. Válaszát olvasva azt hihetnénk, hogy a vita résztvevői ezekről mitsem tudtak, holott *V. Budinský—Krička* a vita előtt megjelent közleményében mind e maradványokról beszámolt, de természetesen e közlésnek senki nem tulajdonított különös jelentőséget. Csak azok számára lehet meglepő a sírban való fellelésük, akik a honfoglalás kori magyar társadalmat jóval kezdetlegesebbnek képzelik el a valóságosnál, hiszen a prémek, kelmék a rangosak vagyonának jellegzetes tartozékai voltak. Mindezekre a történeti-néprajzi párhuzamokon kívül — kifejezetten a magyarokkal kapcsolatban — forrásadatok is utalnak. Így tudjuk, hogy *Levediában* a magyarok is szedtek prémadót a szomszédos erdőlakó népektől (vö. *Győrffy Gy.*, Tanulmányok... 67.), és ezek feleslegét, valamint a zsákmányolt rabszolgákat a Fekete-tenger melléki városok vásárain brokátokra, szőnyegekre és más fényűzési tárgyakra cserélték. Ugyancsak még a IX. sz.-ban a vagyonosok lóra málházott, szőnyegbe göngyölt, értékesebbnél értékesebb prémeiket, ruhákra való bőroket, brokátot adtak házassági ajándékként (*Ibn Ruszta és Gardízi*). Ezt a gyakorlatot követték az új hazában is: pl. a 934. évi bizánci hadjárat alkalmával is az ejtett foglyok közül az asszonyokat és a gyermekeket szövetekért, selyem- és brokát ruhákért adták el Konstantinápoly falai alatt (*Maszúdi*). Mindez esetekben nyilvánvaló, hogy nem a magyarok fejedelméről esik szó, hanem az előkelők egész rétegéről. A vezetőik jóvedelmének egyik rendszeres forrása volt a vadászszákmány is (vö. *Dienes I.*, Arch. Ért. 1966. 220.), amelyet részben a maguk és rokonságuk, részben kísérő katonáik öltözetéhez és felszereléséhez használtak fel, az eljett vagy beszolgáltatott állatok prémjén kívül feldolgoztatva műhelyeikben a bőrt, sőt a csontokat is (l. pl. a finomabb felszerelésnek számító csontos íjnak kizárólag szarvasagancsból készült merevítő lemezeit, a tegezek csontfedelét stb.; vö. *Dienes I.*, ÉT. 1969. 1038.). Mindez annyira nélkülözhetetlen volt, hogy a várspánsági szervezet kiépítésekor a különféle vadfogókról tervszerű telepítéssel is gondoskodtak (*Daróc, Hódász, Hőgyész* stb. nevű települések feltűnése; l. összefoglalólag *Heckenstein, G.*, Kora Árpád-kori szolgálónépek i. m.). Az, hogy a zempléni sír halottját prémekek díszítették, finom kelmékből készült köntösben hantolták el, vagy akár koporsóját bélelték ezekkel puhára, korántsem tanúskodik fejedelmi temetkezéstről, különösen e vidéken nem, ahol a környék hatalmas erdőségeiben tervszerűen folyhatott a vadászat, a nyestezés. Ugyanilyen természetesnek tartjuk, hogy a fában gazdag vidéken a halott számára koporsót készítettek (l. erről alább).

8. Eredménynek tartom, hogy *Fettich* módosította egyik sajtónyilatkozatát, miszerint „Erdélyben csak néhány vasdarab” jelzi a honfoglaló magyarok nyomát, s itt már csak arról esik szó, hogy e területen „aránylag csekély” a X. századból való magyar emlékek száma. E kérdés pusztán Anonymus hitelessége szempontjából vetődött fel, s továbbra is fenntartom, hogy a leletek a Névtelen Jegyző honfoglalás-történetét nem támogatják. Való igaz, hogy az erdélyi anyag más jellegű, mint a Felső-Tisza vidéki, de *Fettich* állításával ellentétben nem az erdélyi emlékek válnak el a belső területektől, hanem épp az északelet-magyarországi és a

vele rokon kisalföldi emlékesoport különül el bizonyos fokig — a művészi értékű tárgyak tömegesebb jelentkezése révén — az összes többi területektől. A két országkaput őrző népcsoport sajátos ötvösművességének emlékeiben a szakemberek többsége — *Győrffy György* alapvető eredményei után — nem a bevándorlás irányának bizonyosságát látja. *Fettich* ezt a véleményt nem cáfolta meg, s kísérletet sem tesz arra, hogy magyarázatot találjon a Felső-Tisza vidéki emlékeknek a kisalföldiekkel való kapcsolatára. Az a kijelentés, hogy az erdélyi emlékek „mennyiségben és minőségben messze elmaradnak a magyarországiaktól” olyan értékű, mintha valaki a dunántúli anyag szerényebb voltát róná fel, amikor pedig a források kétségtelenné teszik, hogy a Dunántúl 900-ban már a magyarok birtokában volt, s ott Árpád nagyfejedelmnek és ivadékai sorának udvarhelyei voltak. Mindez lehet meglepő, de messzemenő történeti következtetéseket ebből levonni nem lehet. Azt, hogy Erdély már a legkorábbi időkben milyen szorosán kapcsolódott az ország egészéhez, az is sejteti, hogy a kolozsvári temető veretsora (*Kovács I.*, Közl. II/1. 1942. 89., I. t. 1–7.) annak a kisalföldi, szeredi veretsornak (*Toóék, A.*, i. m. 108., XLII. t. 1–22.) hasonmása, amely érmeikkel a X. század első felére keltezett temetőből került elő, és egy olyan veretegyütttest (Uo. 107., XLI. t. 1–24.) is tartalmaz, amelynek megfelelőit az ország szívében, a budapest–farkasréti temetőben lelték fel.

„A tájékozatlan, jóhiszemű olvasó” megnyugtatósára meg kell jegyeznünk, hogy noha *Hampel* századeleji munkái valóban csak egyetlen erdélyi leletet tartottak nyilván, *Roska Márton* 1913-ban megjelent dolgozatával (Dolg. 1913. 166–198.) az erdélyi honfoglalás kori kutatásban fordulópont következett be, amit *Nagy Géza* is hangsúlyozott még ugyanabban az évben (Arch. Ért. 1913. 268–275). A megszakítások ellenére ez a kutatás a 40-es évek közepéig igen szép eredményeket hozott, s a nyelvészeti tényeken és a történeti tanulságokon kívül épp a régészeti adatok módosították az Erdély birtokbavételéről kialakult korábbi véleményeket (l. pl. *Roska M.*, A honfoglalás és Erdély. A történeti Erdély. Szerk: *Asztalos M. Bp.*, 1936. 161–173; *Balázs É.*, Kolozsvár megye kialakulása. Bp., 1939. 6; *László Gy.*, A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943; *Makkai L.*, Erdély népei a középkorban. Magyarok és románok I. Szerk: *Deér J. — Gáldi L. Bp.*, 1943. 319–326; stb.).

9. A kormeghatározásnak a felvetődött ötlethez utólag történt igazítását *Fettich Nándor* lényegében elismeri. A sírban nyugvó férfi magas termete és erőteljes alkata mellett felhozott érveket továbbra sem tartom meggyőzőnek. Érthetetlen az a feltételezés, hogy épp a test magassága szempontjából perdöntő jelentőségű lábpercek ne feküdtek volna helyükön, amikor mind a nyak-, mind a karperecek a megfelelő helyen voltak. Ez annál kevésbé valószínű, mivel a sirrajzból kitetszik, hogy a holttestet a koporsó felső végébe igyekeztek fektetni, hogy a lábaknál a lószerszámnak helye maradjon. Így a koponya egészen a koporsó végével érintkezhetett, s a vállak viszonylag magasra kerültek, ebből azonban nem következik a fej levágása. Azt, hogy a szétomló és helyükről kimozduló, eltúrható ujjcsontmaradványok önmagukban nem szolgálhatnak a termet meghatározására, minden ásató tanúsíthatja. A szablya hossza sem lehet a testmagasság bizonyítéka, hiszen azt nem földön áll, hanem nyeregben ülő férfi számára készítették, s a fő kívánalom az volt, hogy a fegyvert forgató kar minél messzebbre sújthasson (l. pl. *Курнуков, А. Н.*, i. m. 68.). A szablya hosszával érvelni egyébként is következtetésnek tűnik akkor, amikor *Fettich* feltételezi, hogy azt csupán a temetősor, az eredeti kicszerelésére készítették. Nem volt testes ember sem, hiszen a szablya a sirrajz szerint nem emiatt került a koporsó oldalához, hanem a belül melléje fektetett tegez szorította oda. Erről *Fettich* nem tesz említést, nyilván azért, mert a tegezről tanúskodó nyílcsúcsok nincsenek fordítva, és helyzetük a test megfordítása ellen tanúskodnék. Az öv szíjának hossza nem viselőjének

derékméretétől függött (Dienes I., Arch. Ért. 1964. 29, 33.). A testesség cáfolásával korántsem Anonymus igazát akarom védeni, aki szerint Álmos fejedelem magas, de nem „robosztus”, hanem karcsú termetű volt (Fettich válaszából ugyanis kitűnik, hogy az újperecek vaskosságától a termet magasságáig minden adatot a Névtelen Jegyző Álmos képéhez — 4. fej. — törekszik igazítani), hiszen köztudott, hogy Anonymus Álmos, Szolta és Taksony jellemzésében irodalmi mintát követ (frígiai Dares és Anonymus párhuzamos helyeit l. Győry J., Gesta regum — gesta nobilium. Bp., 1948. 41—42, 52, 81.).

10. Azt, hogy egyesek a peremterületeken a magyar sírok jórészt átvonulások, hadjáratok, katonai benyomulás emlékeinek tartják, a hozzászólásomban idézett munkák alaposan igazolják, ha Fettich felüti ezeket, látnia kell. E téves elméletre olykor egész, nagy történeti összegezők épülnek, hogy csak a vitatott mű idejét idézzük pl. Peter Ratkoš irányzatos dolgozata. Szerinte a X. sz. elején a magyaroknak mindössze két szállástombja volt a Kárpát-medencében: a Felső-Tisza völgyében és a Tisza alsó folyásától keletre, s később — ahogy a morvák szakaszosan visszavonják hadállásait a Tisza vidéktől (?) a Kis-Kárpátokig — kézbe kaparintják a fontosabb útvonalakat, majd támaszpontokat, táborhelyeket is létesítenek Zemplénben és az Északnyugati-Felvidéken is, ahonnan kalandozni járnak (l. La conquête de la Slovaquie par les Magyars. Studia Historica Slovaca III. Bratislava, 1965. 11—16.). Sajnálatos, hogy Fettich ezt a tévhitet válaszában újabb példákkal erősíti. A krylosi — egymástól 500 m-re fekvő — két (és nem három) honfoglalás kori jellegű sír körülményeit tudomásom szerint most készülő tisztázza Erdélyi István. A közlemény alapján ezek halomsírok, amelyek közül az egyikben koporsó is volt, nem tűnnek tehát sebtében elhantolt, útközben hátrahagyott halottak nyughelyének. A zemplénihez hasonlóan koporsóban vagy legalább is tölgyfadeszkán elhantolt, nagy gonddal temetett rangos szolyvai férfisír (a sír közelében talált leletekből gyaníthatóan talán nem is egyedül feküdt itt) sokkal inkább arról tanúskodik, hogy a magyarok messze északon, a medencévé szélesülő folyóvölgyekben, ez esetben a Latorca mentén, az erdős hegyek között is megtelepedtek, mintsem, hogy „útközben halt meg a Verecke szorosban”. A szolyvai és zempléni sír keletkezésének körülményei semmiben sem különböznek azoktól, amit a beregszászi, geszterédi és más rangos sírok esetében Fettich sem vitat. Ha a magányos temetkezések valóban csaták emlékei lennének, vajon mivel magyaráznánk meg a magukban felbukkanó, gazdag női sírok nagy számát? A honfoglaló harcok veszteségeiről szólva Fettich kérdésre hadd válaszoljak magam is kérdéssel: a XX. sz.-ban van-e olyan magyar történész, aki a Salán vezérrel vívott csatát történeti ténynek fogadja el?

11. Ösgestánk szerint Álmost Erdélyben áldozták fel, Zemplén táján sírja csak úgy lehetne, ha tetemét e vidékre szállították volna elhantolni. Róheim Géza elmélyült dolgozata (Ethn. XXVIII. 1917. 58—99.) óta semmi olyan tudományos értékű adat nem merült fel, amelynek

alapján Álmos szertartásos feláldozását hitelt érdemlően kétségbe lehetne vonni (l. legutóbb pl. Hahn I., Istenek és ősek Bp., 1968. 44.). Az újabb kutatások szerint a magyar ősvallásra is a samanizmus továbbfejlődéseként létrejött szakrális királyság intézménye volt a jellemző (l. Voigt V., NyKLXVII. 1965. 379—390.), így a szent király-gyilkosságának is ismert gyakorlatnak kellett lennie.

Anonymus más hagyományokat közöl, mint az Ösgestára épülő krónikáink, Kézai viszont a forráskritika megállapítása szerint Anonymust nem támogatja, hiszen éppen őt követve, a Hung-Hungari névmagyarozat kedvéért vezeti be őseinket északkelet felől. Az erdélyi eseményekről — nemcsak Álmos megöletéséről, de a Fehérló-mondáról is — épp ezért hallgat, noha szövegeinek tüzetes elemzéséből kitűnik, hogy forrásaiban az erdélyi bevándorlás benne foglaltatott (l. Erdély hét Árpád-kori vármezejére utaló septem castra-Simbürg-Siebenbürgen etimológia; vö. pl. Domanovszky S., Kézai Simon mester krónikája. Bp., 1906. 77—78, 125.).

12. A honfoglalás gyors lezajlását már a múlt század végén, a közelgő ezredéves ünnepségekre készülődésénél, neves történészek lényegében tisztázták, az ő megállapításait (pl. Pauler Gyuládt) e tekintetben azóta sem cáfolta meg senki (l. Ipolyi A.—Fraknói V., Jelentés a honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában. Bp., 1883.). A honfoglaló magyarság a besenyőktől-bolgároktól elszenvedett vereség ellenére sem volt értetlen, kis nép, a tamadás idején tállelvő had épségben maradt, s képes volt arra, hogy az elveszett helyett új hazát szerezzen. A Kárpát-medence gyéren lakott területén (a mohamedán források szerint a nándorok és marótok között tíz napi pusztá járóföld terül el; Regino szerint ezek az „avar puszták”), a Dunáig és Garamig őseink kevés ellenállásra találhattak. Településtörténeti vizsgálódásaink alapján bizonyosak vagyunk abban, hogy a honfoglaló magyarság temetőit — ha ezek részben más jellegűek is, mint az északkeletiek — más területeken is, a Felső-Tisza vidékihez hasonló sűrűségben meg lehet találni.

— Végezetül legyen szabad megjegyezmem, nem volt hibája a vitatásnak, hogy a résztvevők aggályait előre nem hangolták össze, hanem mindenki saját ellenvetéseit sorakoztatta fel. Fettich Nándor szerint a nyilatkozatokban ellentmondást találni, noha a nézetek nagyon is egységesek, csupán a megfogalmazás módjában van különbség: vagyis „rendes sírról van szó” (tehát nem véres gyilkosság nyomáról), nem fejedelméről, még csak nem is törzsfőről, hanem az e helyen birtokló s a zempléni várban lakozó nemzetségszűcs család egyik előkelő férfi tagjának, azaz a Fettichnek oly kedves Anonymus nyelvére fordítva a szót, „Ed vagy Edömen”-nek (vagyis a két kumán-kabar vezér egyikének, az Abák legendás ősenek) sírjáról, akinek a Névtelen Jegyző e tájon juttat birtokot. A sír személyhez kötését éppoly kevésbé kísérelhetjük meg, mint bármely honfoglalás kori lelet esetében. A fő kérdésben mindenki egyetértett, vagyis abban, hogy Zemplénben nem Álmos sírjára leltek rá, amint erről Fettich Nándor válasza sem győz meg bennünket.

Dienes István

Fettich Nándor kéziratának megvitatása során a mű külföldön való megjelentetését azért elleneztem, mert Fettich messzemenő történeti következtetéseket vont le történeti forrásokból a forráskritika ismerete nélkül és az ide vonatkozó irodalom teljes mellőzésével. Fettich válaszában bizonyítani óhajtott, hogy ő igenis ért a forráskritikához, — úgy vélt, hogy a forráskritika az írott források szavainak magyarázatát, az e felett való vitaközvetést és kritizálást jelenti. Ezt kell feltételeznem magabiztos válaszából, annál is inkább, mert a történeti forráskritika lényegét meg sem közelítette.

A történeti forráskritika sikeres művelése feltételezi a források egy csoportjának teljes tartalmi és nyelvi ismeretét a reá vonatkozó irodalommal együtt. Ez azonban még csak előfeltétel. A forráskritika valójában a forrás létrejöttének kritikai vizsgálata, annak érdekében,

hogy a forrás történeti értékét meg lehessen állapítani. A forráskritika eredményeképpen állapítható meg, hogy egykorú, közel egykorú, vagy az eseményektől távolálló, és milyen távol álló forrásról van szó, hogy műfajilag hová sorolható: jogi tények rögzítése, átéltdolgokról való beszámolás, annalista feljegyzés, hagyomány írásba foglalása, krónika, regényes gesta, legenda, avagy más forrás közé; hogy szerzője tárgyilagos, avagy valamilyen irányban elfogult; végül hogy eredeti kézirattal, másolattal, fordítással, kivonattal avagy hamisítvánnyal állunk-e szemben.

Fettich, mint egy más tudományterületen működő tudós természetesen nem tudja a forrásokat a különböző történeti segédtudományok oldaláról megközelíteni. Amikor egy történeti szöveget kezébe vesz, nem látja mögötte automatikusan a kéziratot, létrejöttével és utóéletével

együtt, ami a régi történet művelőitől ma már ugyanúgy megkívánható, mint egy régésztől az, hogy a feldolgozandó tárgy mögött automatikusan lássa a lelet előkerülési körülményeit.

A tudományok specializálódása az oka, hogy erre más tudományzsbeli ma már alig képes, és ez eredményezi, hogy a más tudományág területére kalandozók többnyire a dilettantizmus határmegyéjén mozognak.

Egy régésznek ilyen esetben nem is lehet más feladata, mint hogy a felhasznált forrás értékéről a legújabb irodalom alapján tájékozódjék. Fettich ezt nem tette meg, de annál emeltebb hangnemben vitázik.

Miről is van ebben a vitában szó?

Hozzászólásomban a következőket írtam: „A zempléni sír Álmossal való azonosításának alapja bővebb krónikáink azon megjegyzése, hogy a honfoglalás után „Álmos Erdélyben megölték”. Ez a mondat a XI. sz. sz. ban készült régi gestára vezethető vissza és így hitelt érdemel. Fettich elfogadja a mondatból azt, hogy Álmost megölték, de nem fogadja el azt, hogy ez Erdélyben történt, ill. nyakatekert magyarázatokkal igyekszik elhíttetni, hogy Erdélyen nem Erdélyt kell érteni, hanem lehet Zemplént is. . . . Az ősgesta után 150 évvel később, 1200 körül írta Anonymus regényes Gestáját . . . Szerinte a honfoglalás után Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt. Anonymus tehát egy szót sem szól megölésről, de a halálesetet sem Zemplénnel jelöli meg.” Fettich válaszában elmarasztal, hogy Anonymust úgy értelmezem, hogy Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt; a forrás szerint ui. az Ungvárra való bevonulást követően, még Álmos életében — *ipso vivente* — választják vezérré Árpádot, többé azonban nem szerepel, csak Árpád. Ezt mindenki — maga Fettich is — úgy értelmezi, hogy Álmos Ungvár elfoglalása után meghalt. Ha ugyanis nem így értelmeznénk, abból az következne, hogy Álmos meg sem halt. Fettich sajátos rabulisztikával az *után* szónak esetleges rövidebb időre vonatkozó értelmezésével szemben egy olyan kicsit hosszabb értelmezést szeretne adni, amely legalábbis Zempléngig elvezet, de tovább nem. Hozzászólásomban nem foglaltam állást abban a tekintetben, hogy Anonymus szavai hosszabb, vagy rövidebb időre bekövetkező elmúlást tételeznek fel; azért nem, mert Anonymus gestája nem tekinthető szavahihető forrásnak, és eseményleírásának taglalása legfeljebb irodalomtörténeti vizsgálódás számára lehet tanulságos.

Anonymus művét a honfoglalás után 300 évvel írta s írott forrásai a honfoglalás részleteire nézve nem voltak. Olyan időbeli távolság választotta el őt a honfoglalástól, mint bennünket a vasvári békétől. S művének kb. honfoglalás hitele van, mint lenne egy történeti regénynek, amely ma a török elleni harcok eseményeiről történeti ismeretek nélkül készülne. Ha egy ilyen történeti regényt összevetnénk az egykorú forrásokkal, az ugyanúgy ellentmondások tömkelegét tüntetné fel, mint Anonymus gestája. Elég itt annyit megjegyeznem, hogy a IX. sz.-i történeti forrásokból kb. 20 olyan történeti személyiség neve állítható össze, aki a Kárpát-medencében a honfoglalás előtti évszázadban fontos szerepet játszott. Anonymus egynek a nevét sem ismeri; az ő általa ilyenekként szerepeltetett történeti személyiségek — uralkodók, főemberek — viszont semmilyen egykorú forrásban nem lelhetők fel, csupán az Árpád-kori helynévanyagban.

A magyar régészet, történelem, nyelvészet és ember-tan képviselői három évvel ezelőtt azért gyűltünk össze, hogy megvitassuk a szerzőnek a zempléni leletről írt és az előzetes híradások alapján szokatlan eredményekre jutott könyvét. A könyv szövegét a szerző rendelkezésünkre bocsátotta, de ő maga az utolsó pillanatban, ásatására való hivatkozással, távolmaradt. Én is utolsó pillanatban kaptam a meghívót, de messze Csongrádról mégis eljöttem (s nem Pest szomszédságából!) mert fontosnak véltem a vitát, s az ásatást egy napra lényegesen munkákra tereltem s felügyelettel ott tudtam hagyni. Nincsen olyan ásatás, amelyet ne lehetne — jelen

Mindezt a történészek régóta tudják, Fettich azonban nem akarja tudomásul venni. Ez önmagában nem volna baj, hiszen sok ember él téves történeti tudatban. A baj ott kezdődik, mikor valaki elavult, vagy hibás nézetek érvényrejuttatásáért harcol. Fettich küzd, vitázik olyan tudományos területen, amelyen a szakmai ismeretei sincsenek meg. Elég példaképpen felhoznom erre az alábbi érvelését: „. . . Györffy minden könyvében és cikkében, Álmos sorsának tárgyalásánál is mellőzte az egyik fő forrást, a pozsonyi krónikát.” Ez a mondat a történeti forrásokban tájékozatlanok számára megtehető a hatást. Mégis csak hanyagság ettől a Györffytől, hogy az egyik fő forrást figyelembe sem veszi — mondhatnák. Valójában Fettich kijelentése teljesen hibás és megtévesztő. A pozsonyi krónika — mint erről Fettich Domanovszky tanulmányából (Századok 1905. 405—419) és az általa citált kiadás bevezetéséből (Szentpétery: *Scriptores rerum Hungaricarum* II. 9—11) meggyőződhetett volna, nem más, mint a közismert XIV. sz.-i bővebb krónikák egy Sambucussal rokon kéziratának hibás kivonata. A XIV. sz.-i kivonatoló ugyan kb. 15 helyen egy-egy félmondatot és a végén egy zárommondatot beszurt, de ezt is csak a későbbi korok tárgyalásánál, s ez végének alig 1—2%-át teszi ki. Erre azután ráduplázott egy XV. sz.-i magyarul sem tudó másoló, aki a neveket sem tudta olvasni, s így írt *Leel* helyett *Leel-t*, *Kund* helyett *Kwid-et*, *Chak* helyett *Cakak*-ot másszor *Kaak*-ot és a rengeteg elírás sorában *Herdelvel* helyett *Herdewego-t*. Ha tehát valaki a teljes szövegű krónika helyett egy ilyen hibás kivonat névalakját részleteti előnyben, az kb. olyan eljárás, mintha egy mítörténész a magyar korona egy részletének vizsgálatánál a fénykép helyett egy hibás, kisméretű rajzot propagálna. Ez az oka, hogy történészek nem használják a Pozsonyi krónikát ott, ahol a Budai vagy a Képes Krónika bővebb szövege rendelkezésre áll.

Ami Erdély nevét illeti, a bővebb krónikák két korábbi kéziratában a megfelelő helyen *Erdehw*, *Erdehu* olvasható, míg a Budai és Dubnici krónika *Erdeel-t* ad (i. h. I. 287). Kézai az erdélyi Gyulánál *Erdevelu* névalakot ír (I. 166). Jakubovich éppenséggel az ősgestából vezeti le az alábbi Ritiushnál fenntartott szövegrészt az erdélyi Gyuláról: „eiecto Gyula duce *Ultrasylvano* fecit etiam sui iuris *Herdechelin* [o: *Herdecheliu*], quam vocant provinciam, quam Gyula possidebat” (Magyar Nyelv 1922. 163). Az összes krónikában található névvariánsokat — a pozsonyi krónikáét is — megtalálhatnánk Fettich Gombocz—Melich: Magyar Ety-mologiai szótárának *Erdély* címszava alatt (I. 1596—98), s ebből megtudhatnánk, hogy e név az *erdő* és az elavult *elü* „pars ulterior” szó összetétele és jelentése: „erdőtüli rész” — ami egyébként a gyakori *Ultra Silvas* ~ *Ultrasilvanus* párhuzambaállításból is kiderül. Ebből azonban rá kellene ébrednie, hogy a régi *Erdelü* helynév szabályos fejleménye: *Erdély*, és Zemplénnel kapcsolatos ötletének tudományosan semmi alapja nincs.

Fettich, amint ez hozzászólásából kiderül, az érveket higgadtan mérlegelni már nem képes. Most már nem az igazságért harcol, hanem csak a látszatért. S így méltán felmerül a kérdés, hogy vajon feladata-e az Archaológiai Értesítőnek, hogy egy ilyen vitát folytasson.

Györffy György

esetben néhány órára — abbahagyni. Ez felmentett hozzászólásom részletezésétől s most is felment, mert csak nagyon gondos szövegvizsgálattal tehető meg, erre pedig most itt ívszámra menő hely nincs. Igen alaposan ismerem a szöveget és — ha megjelenik majd — pontról pontra menve mutatom ki, hogy az egész gondolatmenet hibás, és a szerző tévedést tévedésre halmozva vonja le a sirrajzról a következtetéseket. A könyv többi része ezen alapszik, mivel azonban az alapozás teljesen elhibázott a könyv többi részével nem is foglalkozom. Tehát ismétlem:

1. A tetemet nem fordították meg.
2. A fejét nem vágták le.
3. Nem volt magas ember.
4. Nem cserélték ki mellékleteit.

Sajnálom, hogy Fetti ch dr. nem méltatta értekezletünket arra, hogy eljöjjön, ott pontosan elmondtam volna összes megfigyeléseimet. Egyébként ezek nem titkok,

1. A Magyar Nyelv 1965. júniusi számának Levélszekrény rovatában (MNY. LXI, 255–6) jelentettem meg „Fetti ch Nándornak az »apagyilkos« Árpád fejedelem dolgában” című közleményt, ami az 1965. július 20-i vitaülésen elhangzott hozzászólásként belekerült a vitaülésről az Archaológiai Értesítőben közölt tájékoztatóba. — Hozzákapcsolódik Fetti chtől a „Válasz Pais Dezsőnek a zempléni honfoglalás kori fejedelmi sír dolgában” a Magyar Nyelv 1968. szeptemberi számának Levélszekrény rovatában (MNY. LXIV, 382). — Erre tettem meg észrevételeimet a Magyar Nyelv ugyanazon számában technikai okokból ketté választott közleményben, úgyhogy az egyik rész címe: „Tehát Árpád mégsem volt apagyilkos, de Szomotor mégis Zomorutor volt?” (i. h. 382–4), a másiké: „Szomotor: Szomorú-tor — Rihó-tábor” (i. h. 343–6).

Minthogy a viszontválaszra felajánlott lehetőséget nem kívánom túlzottan igénybe venni, csak a különösebben lényegesnek ítélt mozzanatokat ismertetem a MNY.-beli közleményből.

2. Íme először válasznak a Levélszekrénybe tett szakaszából való idézet (MNY. LXIV, 383–4):

„Szívesen fogadnám utólag, ha Fetti ch barátom felelne nekem, hogy az őrá való hivatkozással megjelent — és nem cáfolt — közleményekből nem lehet-e és nem lehet-e joggal következtetni nekem vagy másnak, hogy Árpádnak köze volt Álmos »meggyilkolása«-ához, mégha a nálam alkalmazott »a p a g y i l k o s« szó nem szerepel is bennük.

»A kicserélt eredeti méltóságjelvények, amelyeknek utánzata valószínűleg Ungvárról hozott aranyakkal készült, világos utalás arra, hogy a fejedelemnek kijáró, sátor alatti felravatalozást, és a nép búcsúzását a halottól, az elsiratással együtt, a földvárban legalább látszat szerint [A kiemelés az eredetiben.] megtarthatták. (Tükör: i. h. 27.) — És én helytelenkedve mondtam volna: »porhintés céljával végrehajtott dísztemetés«?

Megköszöném, ha Fetti ch tájékoztatna arról is, hogy milyen részességet tulajdonított, illetőleg tulajdonított most Árpádnak abban az eseményben, amelyet a Petőfi Népe nek a tőle »teljesen tárgyilagos« minősítést nyert ismertetése sejtelmesen így jelöl meg: »Zemplében zajlott le a jelek szerint a magyar történelem első nagy tragédiája«. A kecskeméti előadásban valószínűleg több szó esett a »tragédia« közelebbi természetéről.»

3. A Szomotor: Szomorú-tor kérdésben a MNY.-beli újabb közleményből a következő tájékoztatást adom.

Szirmay Antal „Notitia topographica, politica inelyti Comitatus Zempleniensis” című — az előző szerint 1797-ben kész és 1803-ban kiadott — munkájának §. 285. pontjában (283. l.) található: „Szomotor olim Zomorú-tor pagus Hungaricus, Helv. confessionis, oratorio, et ministro prouisus, 604. iugerorum. Triste funebreale conuiuium Hungaris designans.”

Utána a Szomorú-tor névalak keletkezésére nézve három lehetőséget jelöl meg Szirmay: Indítékot szolgáltathattak: 1. római temető-helyek, amelyeket Szirmay e munkája §. 84. pontjában (51. l.) ismertet, s amelyekről Fényes (MgGeogrSz. IV, 152) is tud Szomotor-ral kapcsolatban; 2. a Labore felakasztása alkalmából rendezett gyásztor; 3. a falu református papjának szűkös javadalmazása.

Az utolsóról így ír Szirmay: „Alii a tenuiori paraciae prouentu; nam vetus est de hoc, et non longe dissiito loco Bereczky adagium:

bárki maga is rájöhét, ha a sírrajzot pontosan tanulmányozza és honfoglalás kori irodalmunkat — a szerző munkáin kívül is — ismeri. Készséggel vállalom, hogy a megjelenő könyv kézhez vételétől számított egy hét alatt pontos, és dokumentált bírálatomat a Szerkesztőség rendelkezésére bocsátom, közlés végett.

László Gyula

A' Bereczky, et Szomotor,
Caue tibi Praedicator.
Nam Bereczky cum Szomotor,
Erunt tibi Szomorú-tor.”

Az 1804-ben és 1807-ben megjelent „Hungaria in Parabolis”-ban a Laborehoz fűzött változatot veszi csak fel Szirmay, mégpedig bizonyára azért, mivel saját ötlete utóbb határozott nézetévé szilárdult.

Én most afelé hajlok, hogy a Szomotor: szomorú tor viszony megfelelő magyarázata végett elsősorban a Szirmaytól közölt és szerinte „vetus”, vagyis régi — falucsúfoló jellegű — verset kell figyelembe vennünk. Az ebben foglalt tréfa úgy keletkezhetett, hogy nyilván református egyházi körökben a helynév tor részét a ’lakoma’ jelentésű tor szó gyanánt önállósították, és eleje a Szomo részből alakított szomorú jelzöt tették.

Tehát szerintem a Szomorú-tor-t, illetőleg Zomorú-tor-t mégis csak „fabrikáltak” a Szomotor-ból. Sőt a „fabrikálásból” bizonyára kivette a részét Szirmay is, amikor a „Notitia topographica”-ban ezt írta a helységgel foglalkozó paragrafus élére: „Szomotor olim Zomorú-tor”. Az utóbbiban az Sz-nek Z-s írással való régiesítése nyilván tőle származik, aki a korai oklevelek és egyéb régi írásos emlékek — köztük a helynév Zomothor alakjának (a »Notitia historica« 9. l.-ján tárgyalja az 1263: »terram Zomothor-t) — ismeretében jól tudhatta, hogy az sz hangnak hajdan a z betű szokásos jele volt. Így jogtalanul akarja tőle Fetti ch elvitatni az „ősi forma” ismeretét, illetőleg egy ilyen „ősi forma” kellő megkonstruálására való képességet. Egyszersmind Fetti ch kijelentése, mely szerint: „A Zomorutor . . . a »Z« kezdőbetű tanúsága szerint már a középkorban megvolt”, — enyhén szólva — több mint erőltetett, annál is inkább, mivel számolni kell azzal is, hogy az archaizálás divatja a XVIII–XIX. század fordulóján egyre jobban terjedőben volt.

A továbbiakban kimutatom, hogy a Szomotor helynév Szomorú-tor-rá, illetőleg Zomorú-tor-rá való átalakításának többi előfordulásai — a Lipszky-féle 1808-ban megjelent Repertoriumbeli „Szomotor olim Zomorutor h.” adaton kezdve — mind Szirmay két munkájára mennek vissza.

Válasznak a Rihó-tábor-dűlő-re vonatkozó szakaszát (MNY. LXIV, 345–6) itt nem ismertetem, csak azt jelzem, hogy a benne előadottakat fenntartom.

4. El tudnám képzelni, hogy a MNY.-beli ketté osztott közleményekben foglalt kérdések és felvilágosítások számbavétele alapján a hozzászólásokra szánt válasznak velem kapcsolatos részeiben Fetti ch némi módosításokat tesz.

5. Fetti ch a vitaülésen elhangzott hozzászólásokra adandó válaszában (109. l.) ezt írja: „Árpád szerepének ez a [tőlem és más hozzászólóktól való] beállítás elsősorban a sajtóközlemények pontatlanságából és talán e szerepnek a kéziratban nem egészen világos előadásából származott. Anyyra természetesnek tartottam, hogy Árpád nem lehetett »apagyilkos«, hogy ezzel nem is foglalkoztam részletesebben. A vitaülés egyik tanulságaként most ezt pótoltam a kéziratban.”

A válaszban közölt pótlás tehát bizonyos módosítás. — De vajon kielégítő módosítás-e?

A pótlásban ezt olvashatjuk: „Árpád hat sich persönlich nach Zemplin begeben, gewiss nicht mit dem Ziel, das Todesurteil an seinem Vater zu vollstrecken. Er war, wie es in allen Quellen eindeutig zu lesen ist, von den Sorgen der strategischen Aufgaben vollkommen über-

häuft." Alább meg ez található: „In Zusammenhang mit ihm [Árpád] ist irgendeine andere Funktion [mint csak a további katonai akció megtervezése] in den schriftlichen Quellen nicht zu finden." Szívesen fogadnék némi jelzést a forrásokról, amelyekből „eindeutig" tudomást lehet meríteni a „honfoglaló" Árpád *Fettichtől* emlegetett stratégiai tevékenységére vonatkozólag. — Azt mondja *Fettich*, hogy a Bodrog nyugati partján fekvő Zemplén nem esett bele a felvonulási vonalba, mivel a Bodrogtól északnyugatra levő országrészeket Árpádék egyelőre nem akarták megszállni. En korántsem tartom hitelesnek mindazt, amit Anonymus a honfoglalás lefolyásáról, illetőleg hadmeneteiről előad. Mégis figyelmébe ajánlom *Fettichnek* a következőket: 1. a honfoglalási Gesta 15. és 16. fejezete szerint Árpádnak Salánhoz küldött követei a Sátorhalomról lefutó folyócska: Ketelpataka beömlésénél, vagyis a későbbi Sárospatak szomszédságában úsztattak át a Bodrog nyugati partjára, és annak mentén lovagoltak Tarcal hegye, a későbbi Tokaj felé; —2. a 17. fejezet szerint „Árpád vezér és nemesei pedig nagy örömmel felkerekedtek Hung várából s a Tarcal hegyén túl ütöttek táborn a Takta vize mellett elterülő mezőn, egészen a Szerencse (Szerencs) hegyéig". És mindez a Bodrogtól nyugatra esik!

A pótlás ezzel fejeződik be: „Wir sind nur an Vermutungen angewiesen. So lässt sich voraussetzen, dass einige der Eingeweihten sich in der Besatztruppe Árpáds nach Zemplín begaben, dort einen Umschau hielten und

in der Stille die Vorbereitungen zur Vollstreckung des Urteils trafen."

Bocsásson meg *Fettich* barátom, ha a felajánlott pótlásból — valószínűleg másokkal együtt — többé-kevésbé azt bírom kiolvasni, hogy Árpádnak más irányú bokros teendői miatt nem volt érkezése Álmos meggyilkolása ügyének intézésére. — És — kérem — itt vannak azok a rejtélyes „einige Eingeweihten". Kinek a beavatottjai ők: Kurszáné, a gyuláé, a karcháé, a *Fettichtől* ad hoc alkalmazott főtáltosé vagy talán — Árpádé? — De az utóbbi esetben baj van Árpádnak az apagyilkosság vádjá alól való mentesítésével. Mert hiszen gyilkos lehet és lehetett régen is valaki, aki nem saját kezűleg ölt.

És kérdem, muszáj — ha török, ha szakad — erőszakolni, hogy Álmos gyilkosság, sőt politikai gyilkosság áldozata volt. — Szerintem: egyáltalában nem!

Éppen ezért is a *Fettich*-féle pótlást — hogy is mondjam? — inkább egy az adatokon fölüllemelkedő történeti regényíró nem éppen sikerült műalkotásának részleteként minősíteném, nem pedig egy történet- vagy régiségtudós megnyilatkozásaként.

6. A magam részéről örülnék, ha *Fettich* barátom, ami a zempléni sírleletet illeti, nem ragaszkodnék az Álmoshoz kapcsolt és *Zomorutor*-ral meg *Rihó-tábor*-ral körített — szerintem még a légnél is lengébb anyagból kapott — gyilkossági krimihez.

Pais Dezső

A vitát az Archaeológiai Értesítő Szerkesztőbizottsága a fentiekkel lezártnak tekinti.